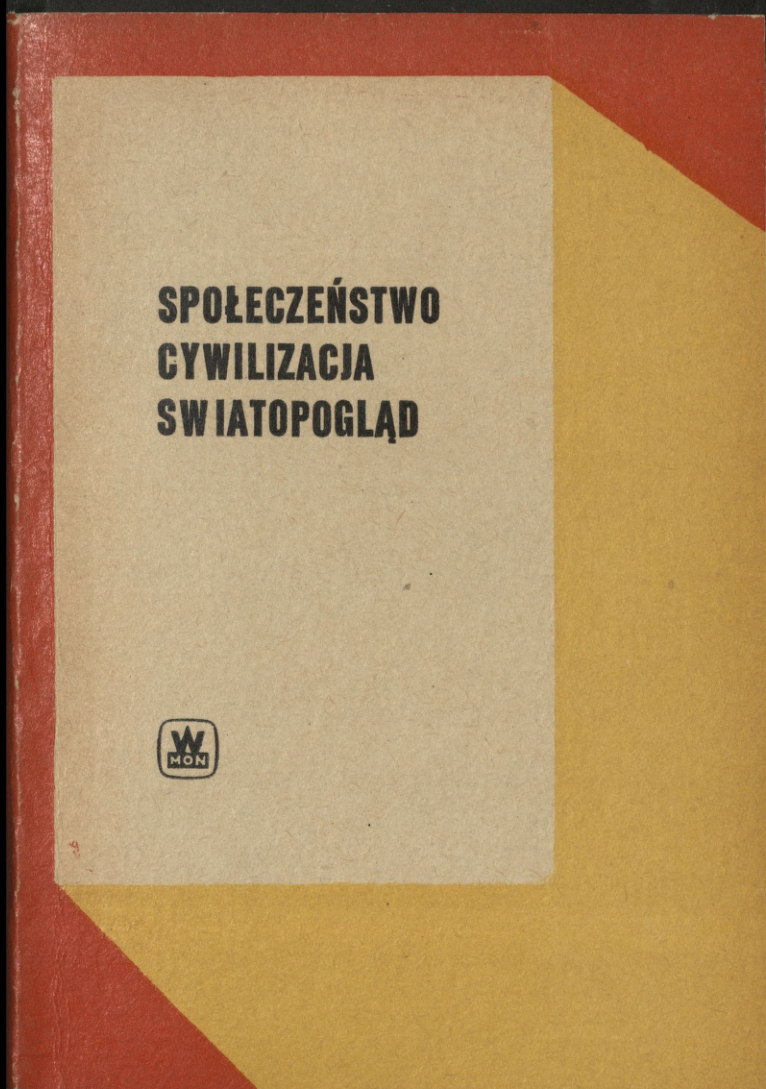
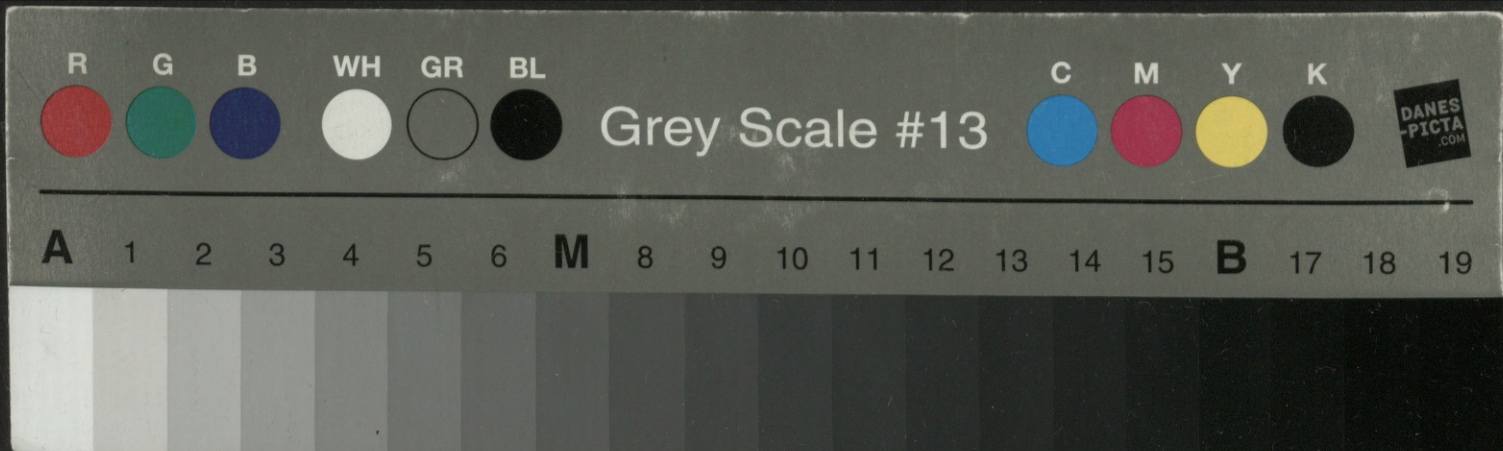

**SPOŁECZEŃSTWO
CYWILIZACJA
SWIATOPOGLĄD**

ZARZĄD PROPAGANDY I AGITACJI
GŁÓWNEGO ZARZĄDU POLITYCZNEGO WP

SPOŁECZEŃSTWO CYWILIZACJA ŚWIATOPOGLĄD

Materialy nr 1
do szkolenia politycznego
elewów szkół podoficerskich
oraz szeregowców i podoficerów
I i II roku zasadniczej służby wojskowej

WARSZAWA — LISTOPAD — 1973

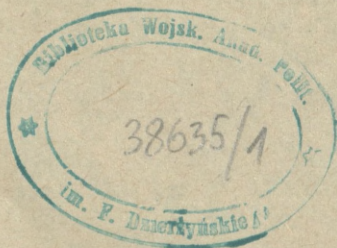
355.263:355.208

Opracowanie autorskie

- Temat 1 — RYSZARD PACHOLEC
Temat 2 — EDWARD BOBOLA
Temat 3 — JÓZEF BUNIAK
Temat 4 — MICHAŁ MIECZYŃSKI
Temat 5 — EDMUND OLSZAK

Redaktor
HENRYK KRÓL

Redaktor techniczny
RENATA WOJCIECHOWSKA

ISTOTA I ZNACZENIE ŚWIATOPOGLĄDU W ŻYCIU CZŁOWIEKA. HUMANISTYCZNE WARTOŚCI ŚWIATOPOGLĄDU SOCJALISTYCZNEGO

1. Świadomość społeczna, światopogląd

Człowiek jest istotą społeczną. Żyje i rozwija się w środowisku społecznym, a więc w ścisłych związkach z innymi ludźmi. U podstaw świadomości człowieka znajduje się najbardziej rozwinięty spośród organizmów żywych układ nerwowy, połączony w jednolity system z wyspecjalizowaną tkanką nerwową i mózgiem. Wszystkie zjawiska psychiczne mają swoją materialną podstawę i pochodzenie.

Mimo ścisłych związków człowieka ze światem organicznym — głównie zwierzęcym — i ewolucji jego świadomości od prostych reakcji na bodźce zewnętrzne, poprzez reakcje motoryczne¹, aż do skomplikowanych procesów psychicznych, człowiek jest gatunkiem szczególnym i niepowtarzalnym w świecie materii ożywionej. Człowieka bowiem cechuje prawdziwe myślenie i świadomość. Jego psychika różni się w sposób

¹ *Reakcja motoryczna* — reakcja ruchowa na bodziec zewnętrzny zachodząca w korze mózgowej.

zasadniczy od psychiki zwierzęcej. Podstawą tej różnicy jest to, że człowiek jest zdolny do:

- abstrakcyjnego myślenia i pojmowania rzeczy i zjawisk w oderwaniu od konkretów;
- świadomej, celowej, zorganizowanej i uspołecznionej działalności;
- odkrywania praw otaczających świat zewnętrzny i poznawania zjawisk zachodzących we własnej psychice;
- przekształcania przyrody i wykorzystywania praw nią rządzących do własnych potrzeb;
- przekazywania swoich myśli innym ludziom (wykształcona mowa);
- czynnego lub biernego uczestniczenia w postępie społecznym.

Decydującą rolę w ukształtowaniu świadomości człowieka odegrała praca. Myślenie i język człowieka powstały i rozwinęły się w ścisłym związku z rozwojem produkcji materialnej ludzi. Stąd też poziom świadomości danego społeczeństwa (historycznie) badać i oceniać możemy głównie w oparciu o wytwory kultury materialnej.

Świadomość jest cechą charakterystyczną i wyłączną człowieka, i to głównie odróżnia go od świata zwierząt. Jako obraz świata zewnętrznego w mózgu ludzkim rozwinęła się i rozwija w wyniku świadomego oddziaływania człowieka na przyrodę.

Równocześnie zmiany wynikłe w przyrodzie (zwłaszcza w produkcji dóbr materialnych), jako wynik tego działania, wpływają na człowieka powodując rozwój jego świadomości. Są to więc zjawiska wzajemnie się przenikające. Stanowią one

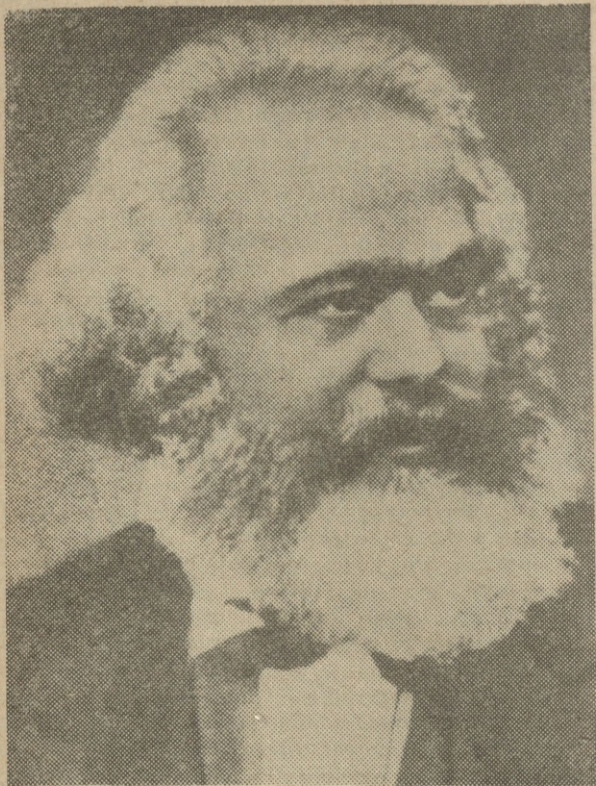
o tym, że rozwój człowieka i jego świadomości (w wymiarze społecznym) ma charakter ciągly i postępowy.

Świadomość obejmuje swoim zakresem wszystkie strony psychicznego życia człowieka, a więc procesy intelektualne (poznawcze), emocjonalne (sferę uczuć) i wolicjonalne (wolę) i jej istotą jest subiektywne przeżywanie przez człowieka jego stosunku do świata i do innych ludzi. W terminologii ekonomiczno-społecznej **świadomością społeczną** nazywamy zespół stosunków społecznych uświadomionych sobie przez ludzi oraz odpowiadających im idei i postaw psychicznych.

W ścisłym związku ze świadomością społeczną i ideologią pozostaje pojęcie **światopoglądu**. Pod tym terminem rozumiemy bowiem zespół przekonań, sądów, twierdzeń i ocen, przy pomocy których człowiek tłumaczy sobie zjawiska otaczającego świata i określa swój stosunek do tych zjawisk. Zewnętrznym wyrazem światopoglądu jest działanie człowieka.

W najszerszym znaczeniu światopogląd zawiera te wszystkie elementy, które składają się na widzenie świata, a więc określa stosunek człowieka do rzeczywistości zewnętrznej, następnie poglądy i twierdzenia dotyczące człowieka i jego miejsca w świecie, i wreszcie zespół norm i ocen wskazujących jak człowiek winien postępować w swoim życiu, jak wartościować otaczające go rzeczy i zjawiska. W takim pojęciu światopogląd to nie tylko proces myślenia i przeżywania, ale także działania.

Człowiek żyje w określonym świecie i społe-

Karol Marks (1818—1883), twórca naukowego socja-
lizmu, odkrywca obiektywnych praw rządzących roz-
wojem przyrody i społeczeństwa

czeństwie i jest ściśle związany z otaczającą go rzeczywistością. Taka sytuacja wymaga więc od niego określonych działań, warunkuje określoną wizję świata, kształtuje poglądy i oceny. Najogólniej pojmując możemy stwierdzić, że światopogląd kształtuje się jako składnik osobowości człowieka, psychiki konkretnej jednostki, poprzez wychowanie, doświadczenie życiowe, określone tradycje i przyjmowanie aktualnych prądów ideologicznych.

Niezależnie od tego czy kształtowanie światopoglądu odbywa się w sposób spontaniczny, czy też w oparciu o określoną filozofię, każdy człowiek posiada pewną sumę wiedzy o rzeczywistości, ocenia tę rzeczywistość i wyraża do niej swój stosunek.

Reasumując stwierdzić należy, że światopogląd określa trzy zasadnicze dziedziny ludzkiej działalności, a mianowicie:

- a) rozumowe poznanie otaczającego świata;
- b) uczuciowy stosunek do rzeczywistości;
- c) praktyczną działalność ukierunkowaną przez odpowiednią dyrektywę (nakaz kategoryczny: moralny, intelektualny, emocjonalny) postępowania.

2. Rodzaje światopoglądów

Istnieją bardzo różnorodne płaszczyzny klasyfikowania i przeciwstawiania światopoglądów, zależnie od tego czy za podstawę podziału, czy klasyfikacji będziemy brać stosunek do materialnego

świata, norm moralnych, dyrektyw społecznych, czy też wąskie dziedziny poszczególnych nauk przyrodniczych z wyłączeniem refleksji filozoficznej. Mówimy wtedy, iż mamy do czynienia ze światopoglądem materialistycznym, idealistycznym, świeckim, religijnym itd.

Spotykamy dość często podział światopoglądów ze względu na ich funkcję w życiu społecznym i jednostkowym oraz rolę jaką określone poglądy spełniają w odniesieniu do postępu społecznego, ekonomicznego, naukowego. W takim ujęciu mamy do czynienia z podziałem na światopoglądy postępowe i wsteczne (reakcyjne).

Do reakcyjnych zaliczamy najczęściej światopogląd idealistyczny, religijny, magiczny, natomiast do postępowych materialistyczny, świecki.

W celu dokładniejszego wyjaśnienia scharakteryzujemy wymienione wyżej rodzaje światopoglądów.

Światopogląd idealistyczny uznaje, że pierwotnie — zanim powstała materia — istniały jakieś siły „nadprzyrodzone” w postaci „wiecznych idei” (świat idei, ducha, doskonałych form rzeczy itp.), które spowodowały, że w określonym momencie świat materialny „stał się” na wzór (zresztą niezbyt doskonały) świata idei.

W ścisłym związku ze światopoglądem idealistycznym pozostaje **światopogląd religijny**. Jest zresztą jego odmianą. Wyznawcy tego światopoglądu dopatrują się przyczyn powstania i rozwoju świata oraz ludzi właśnie w siłach boskich.

Światopogląd magiczny polega na tym, że w poglądach i działaniu ludzi występują różnego ro-

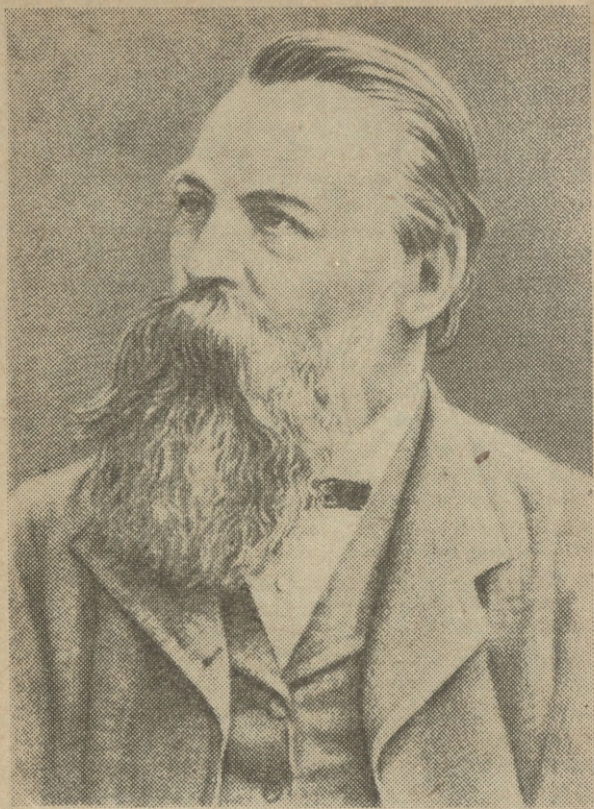
dzaju przesady polegające na przypisywaniu zjawiskom i rzeczom osobliwych właściwości mających wpływ na losy człowieka, świata, zwierząt itp.

Ogólnie światopoglądy religijne opierają się na wierze religijnej i tradycji, zupełnie przeciwstawnie do światopoglądu naukowego, który znajduje oparcie w rozumie człowieka i nauce.

Rozszerzając powyższe zdanie możemy określić światopogląd materialistyczny jako taki, który zakłada, iż istnieje jedynie świat materialny. Istnienie materii jest pierwotne i właśnie z niej powstało wszystko co nas otacza. Wszelkie natomiast wyobrażenia o istnieniu jakichkolwiek sił pozamaterialnych uważa się za wytwór ludzkiej fantazji, fałszywe odbicie i błędną interpretację zjawisk materialnych. Bóstwa, wszelkie byty pozamaterialne, idee absolutne istnieją jako wytwór ludzkiej wyobraźni. Stanowią obraz wyalienowany, (wyobcowany) ze świata materii.

Światopogląd świecki, laicki to też w zasadzie światopogląd materialistyczny. Różnice między jednym a drugim polegają na tym, że dziedziną rozważań światopoglądu świeckiego nie jest pytanie, jaki jest świat w swojej istocie, a problem wyjaśnienia przyczyn warunkujących określone postępowanie ludzkie. Równocześnie przyczyn tych szuka się w uwarunkowaniach materialnych i społecznych, a nie w nadprzyrodzonych i boskich.

Oprócz wyżej wspomnianych kryteriów różnic można również dokonywać klasyfikacji światopoglądów z punktu widzenia ich stosunku do nauki. Będziemy mieli w tych przypadkach do

Fryderyk Engels (1820—1895), najbliższy współpracownik K. Marksa, współtwórca naukowego socjalizmu

czynienia ze światopoglądem naukowym lub nie-naukowym.

Światopogląd naukowy to zespół uzasadnionych naukowo przekonań opierających się na prawidłowym uogólnianiu dorobku nauk szczegółowych. Konstruuje taki obraz świata, jaki jest zgodny z podstawowymi prawdami naukowymi. Zasadniczą cechą tego światopoglądu jest jego logika oraz racjonalne spojrzenie na otaczającą rzeczywistość.

Na zakończenie rozważań o rodzajach światopoglądów należałoby określić miejsce marksizmu jako konkretnej dyrektywy światopoglądowej. W tym odniesieniu marksizm występuje jako światopogląd racjonalistyczno-naukowy, opierający się na materializmie dialektycznym i historycznym², wiąże uogólnienia naukowe z ideologią socjalistyczną.

Atrakcyjność marksizmu-leninizmu i jego walory światopoglądowe dla ludzi pracy polegają na tym, iż nie tylko ukazuje on długofalową perspektywę poprawy losu i bytu, ale również likwiduje wyobcowanie, zagubienie i nicość człowieka. Jest więc propozycją ze wszech miar humani-

² *Materializm dialektyczny* — stworzona przez K. Marksa i F. Engelsa, rozwinięta przez W. Lenina nauka o najogólniejszych prawach rozwoju przyrody i społeczeństwa oraz o podstawach ich poznania, zespala jąca materialistyczną interpretację rzeczywistości z dialektycznym ujęciem jej przemian i rozwoju.

Materializm historyczny — nauka o prawach rozwoju społeczeństwa, stanowiąca zastosowanie podstaw materializmu dialektycznego do analizy zjawisk społecznych.

styczną. Zdobyć władzę przez proletariat traktuje jako wstępny warunek pełnego rozwoju człowieka z punktu widzenia jego materialnych i duchowych potrzeb.

Światopogląd spełnia bardzo ważną rolę w życiu każdego człowieka. Będąc systemem poglądów i przekonań o świecie i o życiu jako całości, jest filarem na którym buduje się plany życiowe. Określa również wybór dróg wiodących do tego celu i metod działania.

Światopogląd wyznacza działanie człowieka, ponieważ weryfikuje ludzkie postępowanie. Jedne z norm postępowania akceptuje jako słuszne, inne odrzuca jako niesłuszne, nieprzydatne lub szkodliwe.

3. Światopogląd i praca

W dotychczasowych rozważaniach określiliśmy definicje światopoglądu, wskazaliśmy na podstawy różnic światopoglądowych. Omówione zostały niektóre rodzaje światopoglądów. Wskazaliśmy na szczególny walor marksizmu-leninizmu jako dyrektywy światopoglądowej, jako podstawy światopoglądu socjalistycznego. Uzasadnialiśmy, iż marksizm-leninizm jest najbardziej uniwersalną propozycją realnego humanizmu, gdyż zawiera pełny program doraźnej i perspektywicznej realizacji dążeń człowieka do zaspokojenia potrzeb materialnych i pełnego rozwoju osobowości oraz perspektywę doskonalenia form i zasad współżycia społecznego.

Dla pełnego zrozumienia walorów socjalistycz-

nego światopoglądu należałoby wyjaśnić jak rozumiana i wartościowana jest praca i jaka jest jej rola w życiu człowieka i społeczeństwa. Jeśli pracę pojmować będziemy jedynie jako źródło zabezpieczenia potrzeb materialnych tak w sensie jednostkowym, jak i społecznym, ujrzymy ją jako konieczność, której trzeba się po prostu poddać. Praca traktowana wtedy będzie co najwyżej jako wyraz walki o panowanie człowieka nad przyrodą, o jej podporządkowanie, „uczłowieczenie”. Będzie to jednak tylko „ekonomiczna” strona pracy. Praca „...jest ponadto czymś nieskończenie więcej. Jest pierwszym, podstawowym warunkiem wszelkiego życia ludzkiego i to w tej mierze, że w pewnym sensie można powiedzieć: — stworzyła ona samego człowieka”.³

Jeśli rozwiniemy tę myśl F. Engelsa nietrudno będzie stwierdzić, że praca nie tylko „stworzyła człowieka” jako wyodrębniony ze świata zwierzęcego szczególny gatunek, ale, że ten proces „tworzenia” realizuje się w dalszym ciągu. Dochodzimy w ten sposób do rozumienia pracy w aspekcie światopoglądowym jako szczególnej wartości moralnej.

W społeczeństwach przedsocjalistycznych ludzie kształtowali swoje poglądy na pracę całkowicie inaczej, zupełnie przeciwnie rozumiejąc jej rolę. Np. społeczeństwo wychowywane (w naszej sferze kulturalnej) na wzorach greckich, rzymskich, później biblijnych, traktowało pracę jako

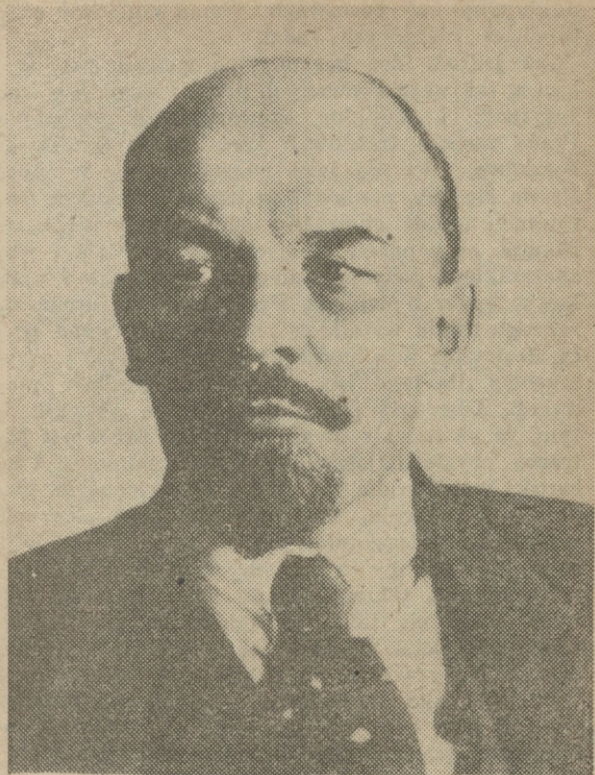
³ F. Engels, *Rola pracy w procesie uczłowieczenia małpy*, w: K. Marks, F. Engels, *Dzieła wybrane*, Warszawa 1949, s. 69.

zło konieczne, jako karę za „grzechy” pierwszych rodziców (podobny np. los z wyroku bogów spotkał również Syzyfa).

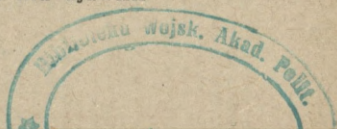
Według podań biblijnych (a również mitów greckich) człowiek „skazany został” przez „stwórcę” na pracę, a uwolnienie od niej może nastąpić po śmierci — poprzez „zbawienie wieczne”. Z punktu widzenia światopoglądu religijnego praca jest więc przekleństwem.

W formacjach ekonomiczno-społecznych opartych na wyzysku klasowym takie pojmowanie pracy pogłębiało się w świadomości społecznej, ponieważ wzmacniane było religijno-państwowym systemem. Najgorsze warunki życia miały klasy pracujące. Im kto więcej posiadał, tym mniej musiał pracować. Ideałem i dążeniem było posiadanie dla uwolnienia się od pracy. Panujące klasy wytworzyły system państwowo-prawny polegający na utrzymywaniu i utrwalaniu własności prywatnej, służący jej ochronie.

Najwyższa humanistyczna (ludzka) cecha, jaką jest umiejętność konstruowania i doskonalenia narzędzi i posługiwania się nimi, a więc praca, nie była chroniona ani przez prawo, ani przez funkcjonujące systemy moralno-religijne. Poprzez tysiące lat ludzie pracy pozbawieni byli wszelkich praw (np. w niewolnictwie) lub poważnie w nich ograniczani. Żyli w poddaństwie, pogardzie i poniżeniu. Tak właśnie wytworzył się arystokratyczny stosunek do pracy, w tym szczególnie do pracy fizycznej. Pozostałości takich postaw można odnaleźć jeszcze dzisiaj, i jeśli nawet mniej spotykamy ich w praktyce, to częściej ich ślady od-

Włodzimierz Lenin (1870—1924), najwybitniejszy teoretyk marksizmu XX w., którego metodę i podstawowe założenia rozwinął i zastosował do badania nowych, współczesnych mu zjawisk

najdujemy w postawach światopoglądowych i psychice niektórych ludzi.

Już jednak idee burżuazyjne spowodowały wyłom w tak ukształtowanych przez niewolniczą starożytność i feudalne średniowiecze poglądach. Pracę zaczęto traktować jako źródło wszelkiego bogactwa, lecz nie jako wartość samą w sobie. Działo się tak, ponieważ w kapitalistycznych warunkach całość stosunków społecznych ulega reifikacji, co oznacza, że naczelną wartością i wyznacznikiem pozycji społecznej jest stan majątkowy, towar i pieniądz. Praca staje się środkiem zabezpieczenia wszelkich potrzeb poza samą pracą. Jest więc wyalienowana (wyobcowana) i przymusowa dla tego, kto nie posiada środków produkcji. Obecność pracy ujawnia się głównie w tym, że za ludzkie uważa się tylko funkcje i potrzeby czysto fizjologiczne i materialne, w większości wspólne dla zwierząt i ludzi: jedzenie, płodzenie i rodzenie, ubieranie się, zabezpieczanie warunków mieszkaniowych i inne. Praca występuje po to, aby te potrzeby zabezpieczyć.

Kulminacją takiego układu stosunków społecznych staje się fakt występowania pracy jako towaru. Nosiciel tej wartości — człowiek — upodabnia się również do „żywego towaru”, gdyż występuje jako siła robocza na rynku pracy. Człowiek i jego potrzeby nie stają się celem i dobrem najwyższym. Człowiek jest środkiem i źródłem bogacenia się innych ludzi. Stosunki typowo ludzkie, w tym również rodzinne, takie jak: miłość, twórczość artystyczna, działalność naukowa i inne przybierają postać zreifikowaną. Stają się rów-

niez przedmiotami kupna i sprzedaży. Są pozbawione wszelkich wartości humanistycznych, a więc odczłowieczone⁴.

W warunkach ustroju socjalistycznego znikają przyczyny wyobcowania (wyeliminowania) pracy. Nie jest więc ona tylko źródłem dobrobytu w sensie materialnym, nie jest karą za grzechy, nie wynika z przymusu fizycznego, prawnego czy ekonomicznego, nie jest również jednym ze środków do zbawienia w myśl sloganu „*módl się i pracuj*”. Potrzeba pracy wynika zarówno z przesłanek materialnych (w sensie społecznym jako wyraz dążenia społeczeństwa do zaspokajania rosnących i rodzących się nowych potrzeb), jak też, a nawet głównie, z przesłanek moralnych i psychologicznych. Staje się ona wewnętrzną potrzebą jako cecha charakteryzująca i wyodrębniająca człowieka ze świata zwierzęcego. Jest czynnikiem dalszego i ciągłego „uczłowieczania”.

Takie pojmowanie i ocena pracy w życiu człowieka i społeczeństwa odpowiadające światopoglądowi socjalistycznemu zawierają walor poznawczy, moralny i emocjonalny, wskazują na humanistyczne wartości tego światopoglądu.

4. Światopogląd a moralność

Z analizy historycznej wynika, że istota, sens i treść norm moralnych danego społeczeństwa

⁴ Por. T. M. Jaroszewski, *Wyzwolenie i rozwój osobowości ludzkiej w filozofii K. Marksa*, w: *Antymonie wolności*, Warszawa 1966, s. 347 i dalsze.

są uwarunkowane konkretną formacją ekonomiczno-społeczną.

W etyce ogólnospołecznej funkcjonuje system wartości naczelných, takich jak: życie ludzkie, praca, dobra materialne i duchowe, godność, szczęście, bezpieczeństwo, wolność, sprawiedliwość, braterstwo, prawda, piękno i inne.

Wartości te posiadają różną treść i uzasadnienie w poszczególnych formacjach. Istniejące nierówności klasowe i wyzysk człowieka przez człowieka powodują, że wspomniane wartości i ideały nie znajdują możliwości i warunków pełnej realizacji. Mają więc charakter abstrakcyjny nie tylko ze względu na samą ich treść, ile na oderwanie od praktyki społecznej.

W świetle światopoglądu materialistycznego prawdziwego znaczenia nabierają one dopiero w społeczeństwie socjalistycznym, gdyż występują jako wartości realne, nie zaś jako utopijne hasła lub marzenia. Konkretna realizacja tych wartości dokonuje się bowiem poprzez działalność ludzką, twórczą pracę dla człowieka. Walory moralne światopoglądu socjalistycznego są szczególne, gdyż służą one realizacji naczelných wartości realnego humanizmu. Wartości te funkcjonują w pełni dopiero w warunkach rozwiniętego społeczeństwa socjalistycznego.

5. Humanistyczne wartości światopoglądu

Humanistyczne wartości światopoglądu socjalistycznego są wyznaczane treściami teorii mark-

sistowskiej. Wspomnieliśmy wyżej, że humanizm socjalistyczny jest humanizmem realnym, gdyż dopiero w warunkach ustroju socjalistycznego możliwa jest realizacja najwyższych wartości moralnych i ideałów społecznych oraz wszechstronny rozwój człowieka tak w aspekcie społecznym, jak i jednostkowym.

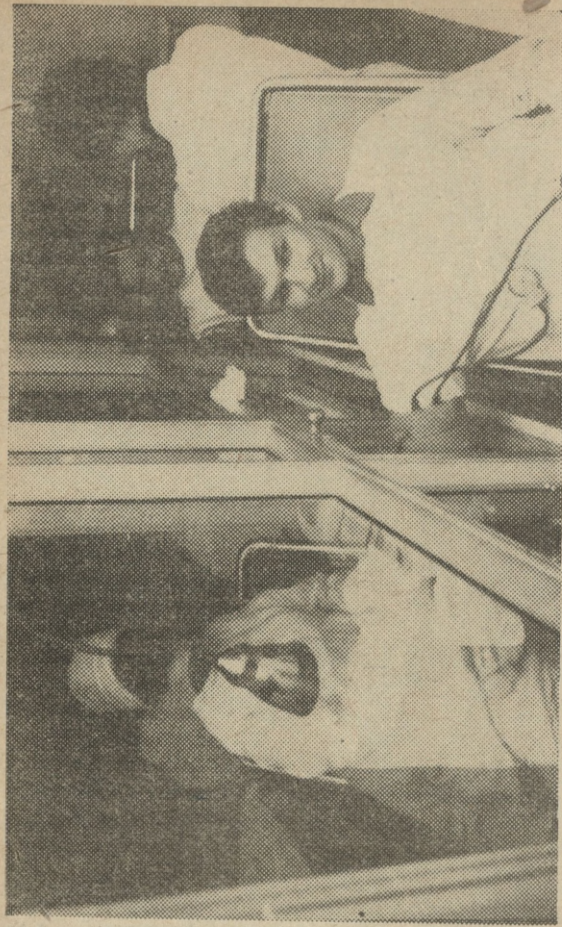
Humanizm teorii marksistowskiej określany jest przymiotnikami: rewolucyjny, konkretny, praktyczny i realny. W przymiotnikach tych zawarte są wartości światopoglądu socjalistycznego w przeciwieństwie do humanizmu deklaratywnego, biernego, abstrakcyjnego, występującego na podłożu idealistycznych teorii światopoglądowych.⁵

Wartości światopoglądu socjalistycznego określamy wg jego walorów poznawczych w odniesieniu do otaczającego świata, do interpretacji dotychczasowego rozwoju społecznego i kreślenia jego humanistycznych perspektyw.

Światopogląd socjalistyczny określa jednoznacznie miejsce i rolę człowieka w odniesieniu do otaczającej rzeczywistości materialnej, duchowej i społecznej. Charakteryzuje się najwyższymi wartościami moralnymi i humanistycznymi kryteriami oceny hierarchii wartości.

Według tej oceny człowiek o światopoglądzie socjalistycznym interpretację otaczającego świata przeprowadza w oparciu o osiągnięcia poszczególnych dziedzin naukowych. Wyznaje zasadę, że

⁵ Por. M. Michalik, *Humanizm, cywilizacja, socjalizm*, „Wojsko Ludowe” 8/73, str. 5—10.

Ustrój socjalistyczny stwarza pełne możliwości realizacji najwyższych wartości moralnych i ideałów społecznych

Świat „*jest poznawalny, chociaż nie jest poznany*”. Zakres poznania ludzkiego ciągle się rozszerza, a umysł człowieka wkracza w coraz bardziej niedostępne w przeszłości dziedziny materii i obszary wszechświata. Zasada poznawalności świata jest jedyną słuszną propozycją światopoglądową wobec nieograniczoności wszechświata w czasie i przestrzeni oraz różnorodności form przejawiania się materii. Jedynie taka postawa intelektualna jest godna człowieka, gdyż nie oznacza rezygnacji z poznania. Jest wyrazem aktywności wobec otaczającej rzeczywistości i przeciwstawia się ucieczce umysłu człowieka w świat iluzji, fantastycznych wyobrażeń, dogmatów. Przecistawiając się pogładowi o istnieniu sił nadprzyrodzonych wyzwala człowieka spod ich panowania. Ustawia człowieka na normalnym miejscu we wszechświecie jako jedyny aktywny i świadomy czynnik przyrody.

Podobnie jak wobec ogólnych przejawów istnienia materii światopogląd socjalistyczny uznaje aktywną postawę człowieka wobec zjawisk społecznych. Wyjaśnia prawa kierujące rozwojem społeczeństwa ludzkiego, tłumaczy sens i znaczenie walki klasowej. Wskazuje na miejsce i rolę człowieka w walce o sprawiedliwość. Stanowi podstawę do formułowania najbardziej postępowych idei społecznych. Przecistawiając się światopoglądom religijnym uznaje zasadę, że człowiek jest wartością najwyższą.

W dziedzinie etyki światopogląd socjalistyczny stanowi podstawę do formułowania zasad moralnych i wzorców osobowych najbardziej od-

powiadających aktualnemu poziomowi rozwoju społecznego.

U podstaw wszelkich norm, zasad i wzorców moralnych człowieka doby socjalizmu leży humanistyczna zasada, iż człowiek jest najwyższą istotą dla człowieka. Przeciwwstawia się to występującej w formacjach opartych na wyzysku klasowym praktyce, iż człowiek „*stawał się wilkiem dla człowieka*”. Humanistyczny walor światopoglądu socjalistycznego w jego aspekcie moralnym przejawia się również w tym, że za najwyższe dobro uznaje się istotę ludzką, a nie boską. Niezmiernie ważna jest również motywacja ludzkiego działania. Postępowanie człowieka w świetle światopoglądu socjalistycznego warunkuje wewnętrzna refleksja, a więc przekonanie o tym, co jest dobrem lub złem z punktu widzenia moralnego.

Jest to wyższy i doskonalszy stopień moralności, gdyż motywem określonego działania, postępowania lub jego zaniechania jest poczucie sprawiedliwości, a nie obawa przed doraźną odpowiedzialnością lub strach przed karą po śmierci (tzw. wieczne potępienie — piekło).

Światopogląd socjalistyczny wyznacza normy postępowania człowieka i stanowi właściwą postawę do określania osobowych wzorców moralnych. Możemy więc mówić o światopoglądowych uwarunkowaniach tych wzorców i norm moralnych.

Zagadnienie to równocześnie wiąże się ściśle z programem i treścią wychowania w wymiarze

jednostkowym i społecznym. Zadanie to kieruje się wprawdzie do całego społeczeństwa, ale w głównej mierze dotyczy ono młodzieży.⁶

Postulowany aktualnie osobowy wzorzec moralny powinien charakteryzować się:

- aspiracjami perfekcjonistycznymi, wyrażającymi się doskonaleniem samego siebie i otoczenia;
- ideowością, której praktycznym wyrazem i kierunkiem byłaby wiedza i zaangażowanie w pracę zawodowej i społecznej;
- otwartością umysłu ze szczególną podatnością na nowatorstwo w naukach, technice, produkcji itp.;
- stanowczością, konsekwencją, odwagą;
- wewnętrznym i zewnętrznym zdyscyplinowaniem;
- bezinteresownością w podejmowaniu pracy społecznej (powinna być to jedna z ważniejszych cech moralnych);
- odpowiedzialnością za słowa i czyny;
- wrażliwością moralną na krzywdę i niesprawiedliwość;
- konstruktywnym krytycyzmem (nie wolno po-przestawać na uzyskanych osiągnięciach);
- prostotą, skromnością, serdecznym stosunkiem do ludzi;

⁶ Zadania socjalistycznego wychowania młodzieży na obecnym etapie budownictwa socjalistycznego w Polsce zawarte zostały w tezach programowych przyjętych przez VII Plenum KC PZPR (por. materiały VII Plenum KC PZPR).

- uczciwością i obiektywizmem w ocenie samego siebie i innych;
- wrażliwością estetyczną.

Do tych charakterologicznych i intelektualnych właściwości dochodzi cała sfera oparta na uczuciach, a mianowicie:

- patriotyzm i internacjonalizm;
- przyjaźń, braterstwo i solidarność;
- gotowość do poświęceń w imię słusznej sprawy.

Oczywiście jest to tylko ważniejsza grupa cech postulowanych we wzorcu osobowym, który wynika z charakteru światopoglądu socjalistycznego. Nie może to być wzorzec sztywny, przeciwnie, powinien charakteryzować się on dynamizmem i dostosowaniem do zmieniających się warunków społecznych.

SPÓŁECZNE I PSYCHOLOGICZNE PODŁOŻE NIEKTÓRYCH PRZEJAWÓW RELIGIJNOŚCI

Kształtowanie się i rozpowszechnianie wierzeń religijnych było procesem długotrwałym, nieodłącznie związanym ze społeczno-ekonomicznym rozwojem społeczeństwa ludzkiego. Jedne wierzenia powstawały i zamierały, inne przekształcały się wraz ze zmianami zachodzącymi w materialnych warunkach egzystencji ludzkości i przez wieki doskonaliły formy kultu, ceremonie obrzędowe, normy i presje moralne. Proces obumierania wierzeń religijnych nie jest mechaniczny. Utrzymują się one dość długo, mimo iż zmieniają się warunki, które je zrodziły. Z tego właśnie względu charakterystykę niektórych społecznych i psychologicznych właściwości wierzeń religijnych rozpatrywać należy na tle materialnych oraz społecznych warunków życia ludzi, ich sposobów myślenia, działania i reakcji wobec różnych zjawisk otaczającego świata.

1. Rozwój wyobrażeń religijnych

Rozróżniamy wczesne (pierwotne) wierzenia religijne, odpowiadające plemiennym formom ży-

cia społeczno-ekonomicznego oraz wierzenia późniejsze, związane ze społeczeństwami klasowymi. Wymienione etapy rozwojowe wyobrażeń religijnych charakteryzują się następującymi cechami ogólnymi:

a) **Wierzenia społeczeństw plemiennych.** Obejmują one początkowe okresy rozwoju społeczeństwa ludzkiego i odzwierciedlają stosunek człowieka do otaczającego świata przyrodniczego i oddziaływanie tego świata na ludzi. Człowiek w zaraniu swoich dziejów nie znał wielu zjawisk fizycznych i źródeł przemian zachodzących w przyrodzie. Przez długie wieki nie znany był też sam człowiek: budowa i czynności jego organizmu, funkcje i właściwości systemu nerwowego. Ciężkie warunki życia ówczesnych ludzi, ich bezsilność wobec surowych i groźnych sił przyrody stwarzały uczucie niezaradności wobec zjawisk od nich silniejszych. Na skutek nieznajomości praw przyrody powstawały różne wyobrażenia o istnieniu tajemniczych i potężniejszych od człowieka sił, które czasem ułatwiają zdobywanie środków do życia, innym znów razem niosą zniszczenie lub śmierć. Tworzył się więc **kult sił przyrody** jako pierwsza forma wierzeń religijnych. Człowiek pierwotny pragnął poznać i wykorzystać dla siebie nieznane siły przyrody. Kształtowały się więc mniemania, iż przez składanie im ofiar, wypowiadanie wyrazów szacunku, zaklęć i gróźb, można pozyskać przychylność, przechrzyć, przekupić bądź zastraszyć owe siły. Tą drogą tworzyły się i rozwijały różne zwyczaje i ceremonie **w** sposobach składania ofiar, zaczęły roz-

wijać się różne obrzędy religijne. Stopniowo w wyniku społecznego podziału pracy wykształca się funkcja czarownika (szamana), a następnie kapłana. Wykształcenie się funkcji kapłana stanowi bardzo ważny moment w rozwoju wyobrażeń religijnych. Kapłani doskonalą formy kultu religijnego i umacniają swoje wpływy oraz władzę nad ludźmi.

b) **Wierzenia społeczeństw klasowych.** W procesie pracy i produkcji dóbr materialnych dokonywał się stopniowo złożony proces rozwarstwienia klasowego wyrażającego się w powstawaniu biednych i bogatych, poddanych i panujących. W organizacji plemiennej wykształca się arystokracja rodowa, umacnia się własność prywatna, podziały klasowe i wyzysk człowieka przez człowieka. Wraz z powstaniem podziałów klasowych zmienia się charakter i rola wierzeń religijnych. Zostają one wykorzystane dla umacniania władzy i wpływów panującej arystokracji, królów i cesarzy. Stopniowo zanika także kult sił przyrody, a bóstwom nadawany jest wygląd i cechy ludzi. Jest to **etap uczłowieczenia bogów**.¹ Religia spełniać zaczęła stopniowo funkcje klasowe, uświęcając „wołą bożą” nierówności społeczne i wyzysk, stając się ideologicznym sojusznikiem niewolnictwa, feudalizmu i kapitalizmu. Stąd też wierzenia religijne określa się jako specyficzną, historycznie zmienną

¹ Na przykład bogowie w wyobrażeniach starożytnych Greków byli starzy i młodzi, rodzili się i umierali, jedli, pili wino i bawili się, mieli żony i dzieci, urządzali między sobą kłótnie i awantury.

Zbiorowe modły pierwotnych mieszkańców Ameryki do wschodzącego słońca, które czczono jako jedno z głównych bóstw

formę świadomości społecznej przedstawiającą obiektywną rzeczywistość w odbiciu fantastycznym, jako nierealne odzwierciedlenie przyrodniczych i społecznych warunków życia ludzkiego.

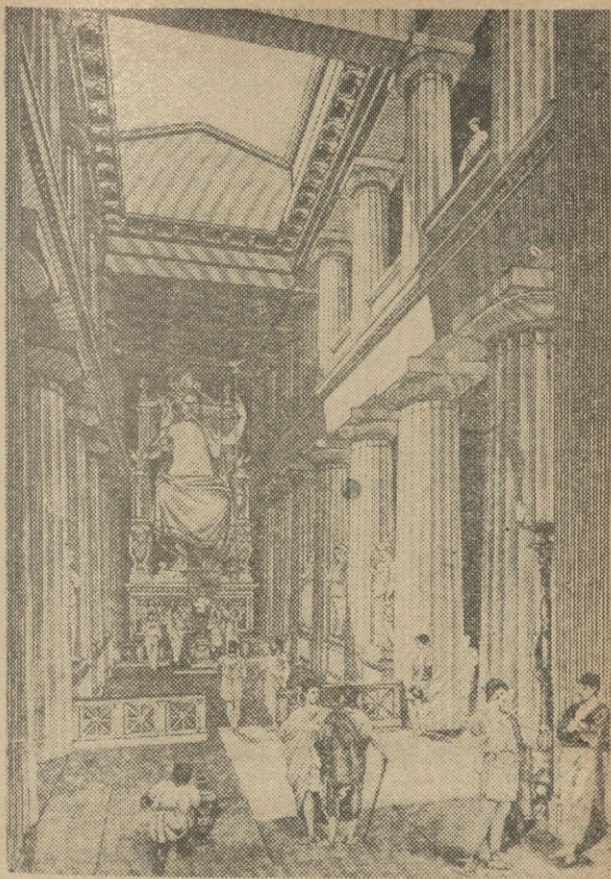
2. Czynniki żywotności wierzeń religijnych

Współczesna nauka uwalnia stopniowo człowieka od fantastycznych wyobrażeń i pojęć religijnych. Mimo jednak wszechstronnego rozwoju nauki, oświaty, kultury, postępu technicznego, warunków życia oraz szybkiego rozwoju procesów laicyzacyjnych w społeczeństwie, znaczna ilość ludzi pozostaje nadal wierna religii. Intryguje więc fakt, że mimo nowoczesnego rozwoju społeczeństwa różne formy wierzeń i praktyk religijnych nadal utrzymują się w tradycji społecznej i psychice ludzkiej.

Religia wytwarza szeroki zespół bodźców psychicznych intensywnie oddziałujących na wyobrażenia, uczucia i sądy wielu ludzi. Zakres oddziaływania tych bodźców zależy od warunków bytowania, zwyczajów i tradycji danego środowiska, a także od cech temperamentu danej osoby, stanu jej zdrowia, wieku, wykształcenia i wielu innych czynników.

a) **Rola środowiska społecznego w utrwalaniu wierzeń religijnych.** Każdy człowiek przejmuje od najbliższego środowiska społecznego określone wytwory społeczne, jak: dzieła naukowe, wytwory techniki, sztuki, zwyczaje i obyczaje, uczestniczy

w zależności od pełnionej roli społecznej w tworzeniu i pomnażaniu tychże wartości. Poprzez tradycję społeczną przekazywane są także z pokolenia na pokolenie zwyczaje i formy uprawiania kultu religijnego, religijne wyobrażenia, kryteria ocen moralnych, obyczajowe normy postępowania. Tradycja społeczna przekazuje również zabobony, przesady, a także religijny fanatyzm i nietolerancję. Proces przyswajania treści wyobrażeń religijnych, zwyczajów i form uprawiania kultu religijnego tkwi więc w warunkach życia społecznego ludzi. Tradycja społeczna jest bowiem systemem nawyków nabytych w procesie wrastania człowieka w najbliższe środowisko. W procesie tym rozwija się tak zwany stereotyp społeczny, czyli religijnie ukształtowany społeczny wzór osobowości. W kształtowaniu się tego wzoru ważną rolę spełnia przymus wychowawczy stosowany zwykle od najmłodszych lat, naśladownictwo obyczajów, a także przesady, plotki, zbiorowa opinia, sugestia i krytyka nietolerancyjnego środowiska. Procesowi temu sprzyja fakt, że wiele przejawów życia rodzinnego, jak urodziny, śluby, pogrzeby i wiele innych dziedzin życia społecznego zostały od wieków opanowane przez wpływy religii. Na przykład nabożeństwa w kościele są również zwyczajowym miejscem licznych spotkań i kontaktów towarzyskich zaspokajających w pewnej mierze właściwą każdemu człowiekowi potrzebę „bycia” i uczestnictwa w przejawach życia społecznego danego środowiska. Uruchamiane przez kler różne formy społecznego nacisku spowodowały, że na przykład religia chrześcijańska w obszarze

Wnętrze świątyni w Olympii. Na wysokim tronie
rzeźba Boga Zeusa, dłuta Fidiasza

swoich wpływów wytworzyła stan, w którym ksiądz i konfesor były przez długie wieki symbolem absolutnej władzy kościoła nad szerokimi rzeszami ludzkimi.

b) **Przykłady religijnego ukierunkowywania potrzeb i pragnień ludzkich.** W ogólnym ujęciu potrzeby i pragnienia ludzkie podzielić można na dwie zasadnicze grupy. Pierwszą stanowią potrzeby związane z biologiczną funkcją organizmu, drugą zaś grupę stanowią potrzeby wynikające ze współżycia społecznego ludzi. Wyliczyć można w tym względzie potrzeby poznawcze, sensu życia, bezpieczeństwa i inne wyrażające się w mniej lub więcej rozwiniętych zainteresowaniach zjawiskami zachodzącymi w otaczającym świecie. Potrzeby te religia stara się zaspokajać według własnych celów. Skomplikowane problemy świata materialnego, kwestię jego pochodzenia i praw rozwojowych tłumaczy i objaśnia w sposób nie-naukowy, fantastyczny, stwarzając tylko pozory rozwiązań tajemnicy świata materialnego. Wszelkie wątpliwości, wynikające z niedostatków tej wersji, otoczone zostały tajemnicą religijną i barierą dogmatów. Cudowna wersja stworzenia świata, cudowne objawienia, uzdrowienia, legendy o aniołach, szatanach i innych baśniowych faktach stanowią istotną treść religijnych wyobrażeń. Jednocześnie z drugiej strony religia rozwija wiele pouczeń o ewentualnych represjach sił boskich w wypadku podawania w wątpliwość tychże faktów. W ten sposób religia stara się ograniczać i ukierunkowywać poznawcze dążenia człowieka

oraz kształtuje tą drogą uczucia religijnego strachu i uległości.

Wiadomo iż poszukiwanie sensu życia i życiowego bezpieczeństwa absorbuje aktywność psychiczną oraz społeczno-zawodową człowieka, jest jednym z ważnych wyznaczników zachowania się i ideowego zaangażowania. Potrzeby te w ogólnym ujęciu wyrażają się w dążeniu do stabilizacji własnego życia, pragnieniu spokojnego dnia dzisiejszego, wolnej od uciążliwości lub niepowodzeń przyszłości, a także spełnienia celów życiowej działalności. Potrzeba określenia celu i sensu życia pełni rolę wyznaczającą wyższe formy zachowania i świadomego działania, stanowi czynnik mobilizujący siły i zdolności umożliwiające społecznie użyteczną działalność.

Na tle powyższej właściwości psychiki ludzkiej religia rozwija szeroki zespół form oddziaływania w celu idealistycznego modelowania pojęcia sensu życia. Nawoływanie kleru do wierności nakazom religijnym, wiązanie kwestii sensu życia z lękiem przed nieznanym losem koncentrują się właśnie na funkcji potrzeb i pragnień. Lęk przed śmiercią i obawy przed każdym zagrożeniem życia właściwe są wszystkim wyżej zorganizowanym organizmom. Wrodzoną bowiem właściwością psychiki ludzkiej jest dążność do zachowania gatunku i przedłużenia swojej egzystencji. Naprzeciw tej biologicznej i obiektywnej konieczności oraz powstającym na jej tle uczuciom niepewności religia wychodzi z wieloma pouczeniami nakazującymi schronienie w religijnych wyobrażeniach.

W treści wierzeń religijnych kwestia śmierci,

kary lub nagrody zajmuje czołowe miejsce, a rozważania na ten temat opracowane zostały w szczególności i sugestywnie oddziałującą na wyobraźnię ludzką argumentację i dekorację wizualną. Opracowano i wpojono wiernym sposoby cichego i głośnego, indywidualnego i zbiorowego wyrażania aktów żalu, pokory, uwielbienia. Sklasyfikowano listę różnego rodzaju grzechów oraz szeroki zestaw modlitw w celu doskonalenia cnót religijnych. Technika modelowania procesów myślowych religijnymi wyobrażeniami o upadłości i znikomości natury ludzkiej, o potrzebie ciągłej pokory, uległości i strachu przed obrazą bóstwa jest w religii opracowana bardzo drobiazgowo. Na zasadzie wspomnianej już tradycji specjaliści od religii dążą do utrzymania w sferze swoich wpływów różne dziedziny indywidualnego i społecznego życia człowieka. Ceremonie chrztu, ślubu i inne dziedziny życia opracowane zostały w stosowną na każdą okoliczność dekorację i ceremonial. W związku z tym, że przepych owego ceremonialu jest w wielu wypadkach uzależniony od ilości pieniędzy świadczonych przez wyznawców za tego rodzaju usługi religijne, okoliczności takie stanowią ilustrację zamożności i pozycji społecznej ludzi, z których intencji odbywa się dana uroczystość. Uruchamiany jest więc dodatkowy psychologiczny mechanizm atrakcyjności religii.

c) Psychologiczna treść uczuć i wzruszeń religijnych. W codziennym życiu doznajemy w różnych okolicznościach wiele stanów uczuciowych, jak zadowolenie, zachwyt, gniew, rozpacz itp. Pobu-

dzają one lub hamują aktywność fizyczną i psychiczną, wpływają na kształtowanie się zainteresowań i motywów działania.

Na tle religijnym poszczególne stany uczuciowe mają specyficzne zabarwienie. Wspomniano, iż religia stara się wpajać w świadomość swoich wyznawców pojęcia o grzechu, karze i nagrodzie. W wypadku na przykład niepowodzenia życiowego i doznanego uczucia przykrości, religia sugeruje, iż jest to kara boża za przewinienia wobec nakazów religijnych. Mniemania takie są intensywnie pobudzane przez kler, co jest ważnym źródłem kształtowania się uczucia religijnego strachu. Jest to tak zwana **emocjonalna funkcja religii**, wielce destruktywna w harmonijnym rozwoju osobowości.

Mówiąc o wpływie wierzeń religijnych na kształtowanie się różnych stanów uczuciowych, sądów i postanowień, wspomnieć należy również o tak zwanej **ambiwalencji uczuć**. Ambiwalencja — to inaczej dwuwartościowość uczuć. Religia wszechstronnie wyspecjalizowała się w zaspokajaniu tego rodzaju skłonności psychicznych. Niektóre normy moralne, wytworzone przez społeczeństwo, jak: uczciwość, prawdomówność, nakaz niesienia pomocy bliźnim i inne, mimo świeckiego pochodzenia, przywłaszczone zostały przez religię i nazwane prawdami objawionymi. Także nałożony na wiernych obowiązek modlitwy, spowiedzi, pokuty i innych praktyk religijnych zawiera, ważną z psychologicznego punktu widzenia, sugestię o możliwości łagodzenia lub znoszenia odpowiedzialności moralnej za — nie tylko w zna-

czeniu religijnym — złe czyny. Religia może więc nakazywać wiernym miłość i poszanowanie bliźniego, innym zaś torem oddziaływania wyrabiać egoizm, nietolerancję, a nawet agresywną postawę wobec niewierzących lub wyznawców innej religii.

d) **Wpływ wyobrażeń religijnych na procesy spostrzegania i wyobrażenia.** Prawidłowe spostrzeganie otaczających przedmiotów i zjawisk odgrywa niezmiernie ważną rolę w naszym życiu. Proces spostrzegania nie jest jednak dokładny. Wśród wielu czynników i okoliczności wywierających wpływ na niedokładność spostrzegania wymienić można: koncentrację uwagi na przedmiotach i zjawiskach, które w danej chwili najbardziej absorbują, w wyniku czego mogą być pomijane i nie dostrzegane inne. Na ukierunkowanie uwagi poważny wpływ wywierają także stany uczuciowe powodujące fakt, że treść spostrzeżeń może być bardziej lub mniej wyraźna, a nawet zdeformowana. Nie bez znaczenia pozostają w tym procesie także osobiste nastawienia i przekonania światopoglądowe narzucające religijne schematy myślowe w ocenie spostrzeganych zjawisk. Na treść spostrzeżeń znaczny wpływ wywiera opinia innych ludzi oraz zbiorowa sugestia, szczególnie wówczas, gdy dotyczą one zjawisk bardziej skomplikowanych, których rozpoznanie wymaga pewnego poziomu wiedzy i życiowego doświadczenia. Na przykład: na zasadzie zbiorowej sugestii bezkrytycznie przyjmowane są wieści o cudach oraz dogmaty religijne.

Sprzedawanie odpustów. W przekonaniu wierzących w ten sposób następowało zwolnienie z wyznaczonej kary za grzechy, jakie popełniono za życia

Niedokładności w odbiorze spostrzeżeń i wrażeń wynikają również z chorobowych zakłóceń czynności systemu nerwowego oraz ze zjawisk określonych mianem złudzeń i halucynacji. **Złudzenia i halucynacje** zachodzą dość często w życiu codziennym bez widocznej przyczyny zewnętrznej. Osoba podlegająca złudzeniu jest przekonana, że w danej chwili coś słyszy lub widzi mimo braku odpowiednich podnieć zewnętrznych. O wielu spostrzeganych zjawiskach można być przekonanym, mimo że są złudzeniami nie mającymi odpowiednika w rzeczywistości. Analiza tego rodzaju faktów spostrzeniowych w odniesieniu do wy-

obrażeń religijnych daje bardzo bogaty materiał dotyczący szeregu mało zrozumiałych, lecz sensacyjnych zjawisk i przeżyć określonych w literaturze religijnej mianem cudów. Znane są bowiem wypadki tak zwanej **halucynacji pozytywnej**, wyrażającej się w spostrzeganiu przedmiotów, zjawisk, które nie istnieją oraz **halucynacji negatywnej**, wyrażającej się w niewidzeniu rzeczy, które rzeczywiście istnieją. Psychologia informuje, że w złudzeniach słuchowych można słyszeć głosy wyrażające pochlebstwo, krytykę, nakazy itp. Na tle tego zjawiska osoba, która je doznaje, lecz nie zna fizjologicznego podłoża zakłóceń systemu nerwowego, ale jest uczuciowo zaangażowana w religii, słyszeć może na przykład głos anioła oraz widzieć te postaci jeśli oczywiście zachodzić będzie wypadek zakłóceń wzrokowo-słuchowych jednocześnie. W zaburzeniach procesów myślenia występują często tak zwane **myśli natrętne**. Ilustracją natręctwa myśli może być przykład mimowolnego i uporczywego przypominania się melodii określonej piosenki. W poważniejszych stanach natręctwo religijnych myśli prowadzić może do absurdalnych urojeń i mniemania, że jest się powołanym do głoszenia wielkich idei, wybranym posłannikiem do nawracania na drogę religijnej cnoty, założycielem nowej sekty religijnej itp. W łagodniejszych wypadkach stany powyższe wyrażać się mogą przesadną aktywnością w uprawianiu kultu religijnego, ciągłą medytacją na temat grzechu, modlitwy i walki z tak zwanymi pokusami życiowymi.

W okresie średniowiecza złudzenia i halucyna-

cje zachodzące na tle religii, na skutek niewiedzy o czynnościach systemu nerwowego, przyjmowane były jako znamiona szczególnego wtajemniczenia religijnego. Tą niewątpliwie drogą powstawały legendy o szczególnych doznaniach świętych, legendy o cudach, albo o wypadkach tak zwanych opętań przez szatana, jeśli dana osoba wyrażała w stanach urojeń grzeszne w znaczeniu religijnym słowa.

3. Charakter niektórych rodzajów religijności

W codziennym życiu doznajemy wiele pogodnych i optymistycznych, a także gwałtownych i konfliktowych nastrojów. Przyjemne lub smutne w swej treści, lecz gwałtowne stany uczuciowe określane są pojęciem afektów. Afekt, to bardzo silne i krótkotrwałe przeżycie emocjonalne, któremu towarzyszą zwykle widoczne zmiany w reakcjach systemu nerwowego, w działaniu mięśni i gruczołów wewnętrznego wydzielania. W psychologii religii afekty jako specyficzne, bardzo złożone przeżycia emocjonalne wywołane działaniem bodźców religijnych określane są mianem ekstaz albo też stanami ekstatycznymi. Ze względu na sensacyjność tych zjawisk zasługują one na szczególną uwagę.

a) Ekstazy i psychozy religijne. Stany ekstatyczne zachodzące pod wpływem działania bodźców religijnych, ze względu na ich fizjologiczne podłoże, mogą mieć formę tak zwanego zamroczenia

Czarownica podróżująca na miotle. Wiara w czary wyrażała przekonanie, że dzięki czynnościom magicznym można oddziaływać na ludzi, zwierzęta i przyrodę

czystego lub zespolonego. **Stan zamroczenia czystego** w swojej treści zbliżony jest do omawianego uprzednio zjawiska natręctwa myśli i charakteryzuje się głównie zakłóceniami procesów myślenia i woli, jednak zwykle bez zakłóceń wzrokowo-słuchowych. Osoba o tego typu doznaniach może na przykład odczuwać mniemanie o odkryciu powołania do spełnienia ważnej misji religijnej. Stan taki określany jest także jako **oblęd posłannictwa religijnego**. W stanach ekstatycznych zespolonych, oprócz zakłóceń procesów myślenia i woli, ujawniają się także zaburzenia narządu wzroku i słuchu. Wówczas oprócz przykładowo wymienionych natrętnych myśli o posłannictwie religijnym, ujawniać się mogą również halucynacje wzrokowe, słuchowe lub wzrokowo-słuchowe, jak na przykład widzenie postaci boskich lub szatana oraz słyszenie ich głosów. Plastyczność tych wizji jest dość duża i stanowi ona zasadniczy psychologiczny mechanizm cudownych objawień. Wypadki takie podane do publicznej wiadomości, spotęgowane przez zbiorową sugestię pragnących sensacji ludzi, stwarzać mogą podłoże pojawiania się zjawiska zwanego oblędem udzielonym lub psychozą indukowaną. **Zjawisko oblędu udzielonego** charakteryzuje się dużą siłą zbiorowej sugestii, która ogranicza zdrowy rozsądek i samokontrolę. W oparciu o psychologiczny mechanizm tej psychozy tworzą się i rozpowszechniają pasjonujące choć nieprawdziwe wieści o cudach, dziwnych zdarzeniach, zbiorowe akty religijnego uwielbienia lub rozpacz i strachu spotykane na przykład w czasie odpustów. Na tle eks-

tatycznych przeżyć i sugestywnego wpływu otoczenia powstawały też różne sekty religijne.²

Oblęd posłannictwa religijnego rozwijający się na podłożu niektórych schorzeń systemu nerwowego jest trudny do zwalczania. Trudno jest bowiem dostrzec wyraźną granicę między głupotą i zacofaniem, stopniem podatności na sugestie a przejawami oblędu posłannictwa religijnego rozwijającego się na tle wyobrażeń i bodźców religijnych³.

W dawniejszych czasach, kiedy nie znano wielu schorzeń nerwowych, omawiane zjawiska rozpa-

² W XIV wieku pojawiła się w zachodniej Europie (w związku z epidemią dżumy) sekta biczowników. Sfanatyzowane ich gromady przechodziły od miasta do miasta biczując się do krwi, wywołując ponure sceny hysterii i nawołując ludzi do pokuty. Dla szerszego zobrazowania praktyk biczowania i kształtującej się na tym tle zbiorowej hysterii religijnej, polecamy do obejrzenia następujące filmy: „Matka Joanna od Aniołów”, „Siódma pieczęć”. W 1772 r. w Rosji powstała sekta skopców (odłam prawosławnego ruchu religijnego), którzy z pobudek religijnych pozbawiali się narządów płciowych. Filozoficzną w pewnym sensie ideą tej sekty był pogląd sugerujący, że zło moralne i społeczne wynika z rozwiązłości seksualnej. Chcąc likwidować źródła tego zła, należało usunąć narząd do tego celu służący bądź realizować ideę „duchowego wybielenia” przez unikanie stosunków płciowych. W 1871 r. sekta liczyła 5444 członków, a w 1914 r. stan jej sięga liczby 100 000. Po Rewolucji Październikowej nastąpił zanik wpływów i działalność tej sekty.

³ Bogaty materiał w tym zakresie posiadają kliniki psychiatryczne. Patrz: Z. Chrzanowski, *Motywy religijne w zaburzeniach psychicznych w świetle polskiej psychiatrii*, „Euchemer” nr 5/1959.

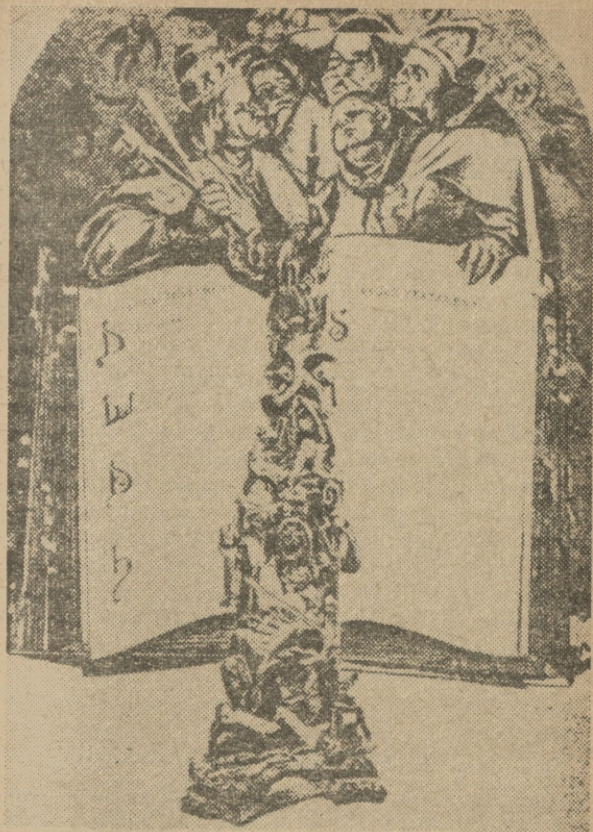
trywane były według religijnych schematów myślowych. Ktoś posiadający urojenia i manie prześladowcze, natrętne i grzeszne w znaczeniu religijnym myśli, podejrzewany był o konszachty z szatanem i z wyroku świętej inkwizycji poddawany był torturom i spaleniu na stosie. W łagodniejszych przypadkach specjaliści księży egzorcysty aplikowali serię modlitw, święconej wody i innych zabiegów dla dokonania aktu wypędzenia szatana z organizmu człowieka.⁴

⁴ Psychozy religijne w postaci poszukiwania ludzi opętanych przez szatana były w okresie średniowiecza i w czasach późniejszych dość częste. Jak należało rozpoznać opętanego poucza dzieło księdza B. Chmielewskiego z połowy XVIII wieku zawierające następujące wskazówki: 1) Jeśliby koźleciny przez 30 dni nie chciał. 2) Jeśli ma oczy straszne, członki słabe. 3) Z niektórych zimny wiatr wychodzi. 4) Niektórym głowa dziwnie ciąży. 5) Innym mózg ściśnionym się zdaje. 6) Innym brzuch wzdyma się jak bęben. 7) Innym coś zdaje się rzucać w żołądku, jak gałka, albo wąż, jaszczurka, żaba, skąd wonity ciężkie. 8) Przechodzenie od głowy do nóg, od nóg do głowy jakiegoś wiatru. 9) Często czegoś się lękają. 10) Różnych zwierząt, bestii głos naśladują jako ryczenie wołów, niedźwiedzi, szczekanie psów, kwiczenie, beczenie etc. Wskazań tych było znacznie więcej. Dzieło to przyczyniło się niewątpliwie w ówczesnych czasach do utrwalenia wiary w zabobony i przesady oraz umocnienia religijnego fanatyzmu. Patrz: J. Turzycyca, *Cienie zabobonu*. Warszawa 1961, s. 57. W okresie średniowiecza „specjaliści” od wypędzania szatana i walki z czarownicami wyszukiwali także na powierzchni ciała ludzkiego miejsca charakteryzujące się zmniejszoną wrażliwością bólową, uważając, że miejsca te dotknięte są przez szatana. Fakt taki był dla świętej inkwizycji wystarczającym powodem skazania człowieka na stos.

Problem ekstaz i psychoz religijnych jest w swej istocie znacznie szerszy, łączy się także z pojęciem mistycyzmu religijnego. Rozpatrzmy więc jakie są psychologiczne czynniki leżące u podłoża tej kategorii zjawisk religijnych?

b) **Mistycyzm religijny.** Doznania mistyczne jako charakterystyczny stan psychiczny posiadają wiele cech. Są to doznania jednostkowe, to znaczy nie udzielają się innym osobom, cechuje je zdolność poznawcza, gdyż w mistycznym transie przewijają się w wyobraźni bardzo plastyczne w barwie i treści obrazy. Są to zjawiska występujące głównie na tle omamów i halucynacji wzrokowo-słuchowych. W mistycznym transie następuje zjawisko zaniku poczucia czasu, wrażliwość zmysłowa jest znacznie zahamowana. Stan mistyczny poprzedzony jest pewnego rodzaju sennością i bezwładnością organizmu charakterystyczną dla objawów przedpadaczkowych.

Z psychologicznego punktu widzenia wyróżnia się dwa rodzaje mistyki religijnej, a mianowicie: **wizję i posesję.** W stanach wizji doznawane jest wrażenie, że utrzymuje się bezpośredni zewnętrzny kontakt z istotami nadprzyrodzonymi, odczuwana jest ich bliskość w konkretnym sensie wyobrażeniowym lub wzrokowym. Wypadki takie w literaturze religijnej określane są mianem cudownych objawień. W doznaniach mistycznych będących formą posesji, czyli wspomnianego uprzednio zamroczenia czystego, występuje znów wrażenie i odczucie, że istota nadprzyrodzona wstąpiła w ciało człowieka. W takim wypadku

Karykatura z 1845 r. przedstawiająca kościół (papież, biskupi, kler), jako przeciwnika wiedzy i postępu

mogą być doznawane stany wielkiej błogości i uniesienia religijnego albo też panicznego strachu i szału, jeśli stan posesji informować będzie o nawiedzeniu ciała człowieka przez szatana.

Z grona ludzi skłonnych z tytułu psychicznych właściwości organizmu do przeżyć mistycznych wywodzili się różni prorocy, kaznodzieje, założyciele różnych religii i sekt religijnych. Charakteryzują się oni zwykle ślepyim fanatyzmem i nietolerancją religijną, zawężeniem ogólnych horyzontów myślowych, jednostronnością światopoglądu, nieznajomością obiektywnej wiedzy o prawach rządzących przyrodą i społeczeństwem. Wśród dość szerokiego zespołu przyczyn mogących wywołać zjawiska mistycyzmu wymienić można: powikłania wynikające z zapalenia opon mózgowych, nowotworów, zaburzenia przemiany materii, zatrucia, używanie środków narkotycznych⁵. Sformułować można więc wniosek, że stany mistyczne i związane z nimi wrażenia tak zwanych objawień lub opętań są wyłącznie wyrazem deformacji procesów nerwowych wymagających leczenia, jak każde inne schorzenie organizmu. Ludzka niewiedza, a także praktyczne cele kościoła nadawały im tylko tajemniczą religijną interpretację. Jednakże fakty takie, umiejętnie dobrane i popularyzowane przez doświadczonych specjalistów

⁵ Na przykład szamani i czarownicy ludów pierwotnych, znając właściwości narkotyczne niektórych wywarów ziołowych, wykorzystywali je, by w wyniku ich działania wprowadzić się w stan narkotycznego upojenia i w ten sposób demonstrować rzekomy kontakt z siłami nadprzyrodzonymi.

od religii, oddziaływać mogą na wyobraźnię wielu ludzi, budzić bezkrytyczne zainteresowanie i religijne podniecenie. Z tego też względu wyłania się potrzeba opisu i psychologicznej analizy wymienionych zjawisk. Analiza taka może w poważnej mierze przyczynić się do obniżenia ich religijnej tajemniczości i sensacji, wzbudzać krytycyzm i ukazywać ich rzeczywistą materialną treść.

4. Materialne podłoże procesów psychicznych i wyobrażeń religijnych

Omawiane zagadnienia poświęcone społecznej i psychologicznej charakterystyce podłoża niektórych przejawów religijności ująć należy w zasadnicze wnioski dotyczące założeń nauki psychologicznej wobec wyobrażeń religijnych. Psychologia jest nauką badającą, jak w określonych warunkach działalności człowieka powstają w jego mózgu obrazy obiektywnej rzeczywistości, jak za pomocą tychże obrazów człowiek orientuje się w warunkach otoczenia oraz jaką rolę odgrywa otoczenie w jego życiu.

a) **Jedność procesów fizycznych i psychicznych.** Nauka psychologiczna stwierdza, że życie psychiczne kształtuje się w zależności od funkcjonowania systemu nerwowego i społecznej działalności człowieka. Różnorodne zaś pojęcia o istnieniu duszy i sił nadprzyrodzonych są wyłącznie produktem ludzkiej wyobraźni. Wyobrażenia te nie powstały niezależnie od otaczającego nas świata

materialnego, lecz wytworzone zostały przez samych ludzi. Zasadniczą więc tezą psychologii jest stwierdzenie istnienia jedności procesów fizycznych i psychicznych. Jedność owa wyraża się w tym, że:

— każde zjawisko psychiczne jest elementem życia organicznego jednostki ludzkiej i jednocześnie odbiciem otaczającego świata materialnego;

— zjawiska psychiczne, jak: wrażenia, spostrzeżenia, wyobrażenia, sądy, postanowienia, uczucia, dążenia, pragnienia, motywy postępowania oraz inne wymiary życia psychicznego są bezpośrednimi przeżyciami poszczególnych ludzi;

— każde zjawisko psychiczne jest odmienne od drugiego, żadne z nich nie jest i nie może istnieć poza świadomością ludzką, czyli poza organizmem i otaczającym światem materialnym;

— mogą jedynie istnieć przeżycia i procesy psychiczne, które nie są uświadamiane w pełnym wymiarze.

Jedność procesów fizycznych i psychicznych uzasadnić możemy również następującymi przykładami:

— jeśli przerwane zostaną czynności mózgu i systemu nerwowego, zanika jednocześnie życie psychiczne i świadomość człowieka. Podobnie też jeśli funkcjonowanie systemu nerwowego zakłócone zostanie czynnikami chorobowymi lub innymi uszkodzeniami, powstają jednocześnie zmiany w życiu psychicznym człowieka, czego przykładem są choroby psychiczne;

— fizjologiczne i psychiczne funkcjonowanie organizmu jest ściśle związane z jego biologicz-

nym rozwojem i egzystencją w określonym środowisku społecznym. Różnorodność procesów psychicznych wynika z różnorodności indywidualnych cech psychofizjologicznych. Procesy psychiczne mają więc konkretne podłoże anatomofizjologiczne, społeczne i historyczne;

— najprostszymi procesami psychicznymi są wrażenia, stanowiące bezpośrednie odzwierciedlenie w mózgu cech materialnej rzeczywistości oddziałującej na analizatory poszczególnych zmysłów. Suma bodźców działających na organizm, poprzez integracyjne funkcje mózgu przetworzona zostaje drogą analizy i syntezy na spostrzeżenia, wyobrażenia i pojęcia odzwierciedlające cechy istniejących przedmiotów i zjawisk. Proces ten umożliwia poznawanie i orientację w otaczającym środowisku oraz rozwijanie aktywności zgodnie z osobistymi i społecznymi celami działania. Jest to inaczej mówiąc świadomość ludzka umożliwiającą przystosowanie do istniejących warunków środowiskowych oraz zmianę tych warunków w sposób zamierzony.

b) **Istota świadomości ludzkiej.** Świadomość ludzką określić można więc jako poznawcze wnikanie w tajniki świata materialnego, jako siłę napędową ludzkiego działania zawierającą w sobie motywy działalności, aspiracje, wiedzę, umiejętność i doświadczenie życiowe, a także społecznie pożyteczną ideologię. Świadomość jest najwyższą formą odzwierciedlenia rzeczywistości i we wzajemnym uwarunkowaniu procesów psychicznych nie ma miejsca na działanie tak zwanej

woli bożej, jak to usiłuje sugerować religia. Świadomość nie jest też mechaniczną kopią rzeczywistości, lecz aktywnym procesem poznawczym pełniącym kierowniczą rolę w życiowej drodze człowieka.

Rozwój i przebieg procesów psychicznych jest nieodłącznie związany z rozwojem społeczeństwa i oprócz czynników biologicznych oznacza on również przyswajanie doświadczenia i dorobku pokoleń. Nie ma zatem odrębnych, niezależnych od organizmu pierwiastków psychicznych. Są tylko różne procesy nerwowe i ich efekty psychiczne, bowiem działanie tych samych bodźców na organizm różnych ludzi wywołać może różne reakcje psychiczne. Wyróżnić więc można świat:

— materialny, obiektywny, uwarunkowany prawami rozwoju przyrody i społeczeństwa;

— wewnętrzny, subiektywny, na treść którego składają się nasze wrażenia, spostrzeżenia, wyobrażenia, uczucia i inne przeżycia będące czynnikiem określającym kierunek naszej świadomości.

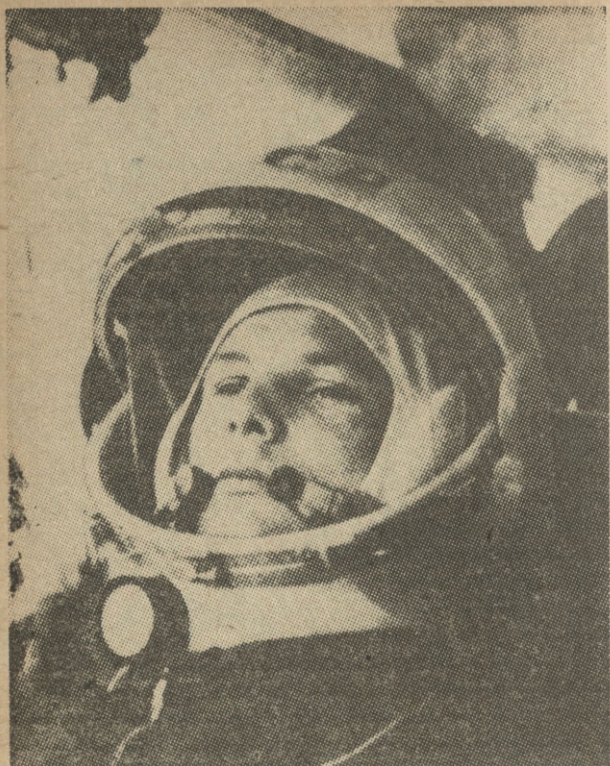
Poprzez analityczno-syntetyczną czynność mózgu ogół zjawisk i przeżyć wiązany jest w jedną, więcej lub mniej logicznie uporządkowaną całość, dzięki czemu spostrzegamy, myślimy, gromadzimy doświadczenia życiowe.

W zakresie pojęcia świadomości jako najwyższego produktu materii można mówić o: a) świadomości indywidualnego człowieka, będącej wyrazem stopnia jego dojrzałości umysłowej, wiedzy i indywidualnego stosunku do otaczającego świata; b) świadomości społecznej wyrażającej w swo-

jej treści dziedzictwo myśli naukowej i społecznej działalności pokoleń ludzkich.

Świadomość społeczna rozumiana jako całościowy kształt charakterystycznych dla danego społeczeństwa w danej epoce treści i form życia duchowego, składających się na sposób myślenia i kulturę umysłową tego społeczeństwa, obejmuje: postawy, poglądy i opinie ludzi, właściwości psychiczne różnych grup etnicznych, klas i warstw danego społeczeństwa oraz historycznie przez nie wytworzone i zinstytucjonalizowane formy życia duchowego, takie jak: światopoglądy, ideologie społeczno-polityczne, prawo, moralność, naukę, sztukę, religię⁶. Mogą istnieć stany pełnej świadomości wynikającej z postępu nauki, techniki, kultury i myśli społecznej oraz stany świadomości zmniejszonej wynikającej z faktu, iż nie wszystkie jeszcze zjawiska zostały zbadane i naukowo opracowane. Stany zmniejszonej świadomości mogą wynikać z omawianych uprzednio czynników chorobowych, złudzeń, niepełnej sprawności poszczególnych zmysłów i szeregu innych społecznie uwarunkowanych przyczyn. W procesie odzwierciedlenia rzeczywistości istnieją także możliwości powstawania licznych błędów i niedokładności z uwagi na fakt, że treść bodźców psychicznych nie zawsze jest w pełni dokładnie odbierana przez poszczególne narządy zmysłów. Wpływ na obniżenie zdolności poznawczych człowieka ma między innymi zjawisko indukcji procesów nerwo-

⁶ Wybrane problemy marksistowskiego religioznawstwa, Warszawa 1972, s. 11.

Juryj Gagarin, pierwszy kosmonauta świata. 12 kwietnia 1961 r. historycznym lotem po orbicie okołoziemskiej rozpoczął podbój kosmosu przez człowieka

wych. Na zasadzie indukcji niektóre spostrzeżenia i wyobrażenia uzyskiwać mogą pozycję dominującą i wysuwać się na pierwszy plan. Inne natomiast mogą być zahamowane i wycofane na peryferie obwodów świadomości.

c) **Dynamika procesów psychicznych.** Splot ludzkich wyobrażeń, pojęć, zainteresowań i dążeń tworzy pewien uporządkowany wewnętrzny system. Cel życiowej działalności wzbudza podniecenie, absorbuje uwagę i energię. W związku z tym, że układ procesów psychicznych jest bardzo dynamiczny, podlega ciągłym przeobrażeniom, zmieniają się również zainteresowania i aspiracje. Na zasadzie indukcji (pobudzania i hamowania) procesów nerwowych kształtuje się duża dynamika wrażeń zmysłowych i emocjonalna strona naszego życia. Jednakże w procesie poznawczym mogą powstawać pewne luki pojęciowe, w które wkracza właśnie religia i stara się wypełnić je swoimi fantastycznymi wyobrażeniami.

Bogactwo przeżyć i aktów psychicznych jest więc całkowicie materialne, zależne od cech temperamentu, stanu zdrowia, wieku, płci, uzdolnień, wykształcenia, potrzeb, zainteresowań, wpływu środowiska społecznego, doświadczenia życiowego i innych czynników. Doświadczenie życiowe jest z kolei wyrazem takich czynników, jak: poziom rozwoju umysłowego, zdolność do samodzielnego i krytycznego myślenia, nabyte umiejętności społecznie pożytecznego działania. Uświadomienie sobie społecznych celów działania eliminuje ucieczkę myśli w świat irracjonalnych wyobrażeń,

kształtuje rzeczowy stosunek do pracy i obowiązków społecznych.

Zwrócić należy również uwagę na fakt, że procesy psychiczne są najbardziej zmienne i dynamiczne przede wszystkim w treści uczuć. Stąd też wypływa wielka rola uczuć w determinacji zachowania się człowieka, jego psychicznej i społecznej aktywności. Wielki i intensywnie oddziaływający zespół bodźców religijnych jest umiejętnie ukierunkowywany przez kler właśnie na uczuciową stronę psychiki ludzkiej. Ustosunkowania emocjonalne powodują, że treść wyobrażeń religijnych wpływa na tendencyjną interpretację prawdy o życiu, działaniu i śmierci, stwarza złudne pragnienia osiągnięcia życiowych celów w treści wyobrażeń religijnych, a nie w twórczej pracy i nauce.

Do podstawowych czynników wyznaczających kierunek psychicznej i życiowej aktywności ludzkiej należą również potrzeby, zainteresowania i ideały. Czynniki te także charakteryzują się znacznym zabarwieniem emocjonalnym, a w związku z tym emocjonalnie zabarwione są nasze zamierzenia. Nauka psychologiczna zwraca uwagę na fakt, że procesy psychiczne dokonują się w szeregu licznych konfliktów wyrażających się w ścieraniu się i krzyżowaniu różnych zamiarów i pobudek działania. Zbyt silne zabarwienie emocjonalne sądów i przekonań powoduje jednostronność rozumowania, a przez to powstawanie zniekształconych obrazów rzeczywistości i brak obiektywizmu. Jeśli więc weźmiemy pod uwagę fakt, że religia oddziałuje szeregiem bodźców na uczucia i wyobrażenia, to łatwo można sobie uzmysło-

wieć psychologiczną przyczynę podatności wielu ludzi na wpływy religii. Tą drogą religia zawęża więc ogólne horyzonty myślowe, znajomość praw rządzących przyrodą i społeczeństwem, kształtuje fanatyzm i nietolerancję.

Na doświadczenie życiowe składa się również szereg związków czasowych kształtujących się od najmłodszych lat w procesie wychowania. Przez wpojenie nawyków do modlitwy, religijnej pokory i uległości przygotowuje się psychofizjologiczny grunt do zakorzenienia wierzeń religijnych. W kształtowaniu się postaw religijnych niemalą rolę spełniają także przesady, zwyczaje i opinie będące w niektórych środowiskach poważnymi regulatorami społecznymi i pewnego rodzaju dogmatami. O ile jednak człowiek posiada rozwiniętą zdolność samodzielnego i krytycznego myślenia, a środowisko społeczne, w którym żyje, potrafi rozwinąć aspiracje społecznie pożytecznego działania, określić wartościowe ideały i plany życiowej działalności, o tyle jest łatwiej ograniczyć irracjonalne sugestie religijne. Jest to niezmiernie ważny wniosek wychowawczy.

d) Czynniki kształtujące światopogląd człowieka. Omawiane zagadnienia mają charakter sygnalizujący zaledwie rozległość omawianego tematu i zawartych w nim zagadnień⁷. Zasadniczym jego

⁷ Zainteresowanym proponujemy następujące opracowania: a) *Religia jako forma świadomości społecznej*, b) *Religijność jako zjawisko społeczne*. W zbiorze: *Wybrane problemy marksistowskiego religioznawstwa*, Warszawa 1972.

celem jest dążność do rozbudzenia psychologicznego myślenia nad zjawiskiem wierzeń religijnych oraz określenie niektórych wniosków informujących w pewnym wymiarze o możliwościach wykorzystania argumentacji psychologicznej w kształtowaniu światopoglądu naukowego.

Światopogląd naukowy jest pod względem swej treści i struktury złożonym systemem przekonań i poglądów nabytych w procesie kształcenia i wychowania w określonym środowisku społecznym. Z tego względu rozwój światopoglądu naukowego uwarunkowany jest wieloma czynnikami poznawczymi i emocjonalnymi. Jego wybór nie jest także aktem jednorazowym, lecz procesem długotrwałym, dokonującym się zwykle w walce motywów i wiążącym się ze zdobywaniem wiedzy oraz z dojrzewaniem umysłowym i ideowym. Kształtowanie się naukowego systemu przekonań i postaw światopoglądowych oznacza także poznawanie marksistowskiej wiedzy o przyrodniczym i społecznym obrazie świata i prawach jego rozwoju oraz przyswajanie świeckiej motywacji — moralno-obyczajowej. W procesie tym ważną rolę spełnia:

- umiejętność dialektycznego, przyczynowo-skutkowego myślenia w ocenie prawidłowości rozwoju historycznego jako obiektywnego, sprawdzalnego naukowego rozwoju społeczeństwa, świadomości i światopoglądu ludzkiego;
- utrwalanie wiedzy o istocie, treściach, czynnikach rozwoju oraz wartościach i znaczeniu światopoglądu naukowego w życiu współczesnego człowieka;

- kształtowanie w oparciu o wiedzę nawyków racjonalnego myślenia, skłaniającego do weryfikacji przekonań religijnych i przyjmowania naukowych twierdzeń;
- przyjmowanie wartości socjalistycznej kultury, moralności i obyczajowości jako dyrektyw życiowej działalności człowieka oraz umacnianie świeckiej motywacji moralno-obyczajowej w stosunkach międzyludzkich właściwych socjalistycznej kulturze.

Obiektywne procesy przyspieszające przemiany światopoglądowe oraz laicyzację życia społecznego wynikają z dynamicznego rozwoju społeczno-gospodarczego, kultury, oświaty, urbanizacji, awansu społecznego szerokich rzesz ludności. Z procesami tymi wiąże się jednocześnie obiektywna konieczność umacniania świeckich form obyczajowych, odpowiadających nowym stosunkom społecznym oraz kulturalnemu i materialnemu poziomowi życia ludzi.

POWSTANIE I ROZWÓJ SPOŁECZEŃSTWA LUDZKIEGO. WALKA KLASOWA MOTOREM JEGO ROZWOJU

Długotrwały rozwój człowieka i społeczeństwa od dzikości do nowoczesnej cywilizacji wyraża się w systematycznym doskonaleniu umiejętności zaspokajania potrzeb bytowych oraz w stałym rozwoju form życia społecznego. Materialny wyraz rozwoju umiejętności ludzkich znajduje odzwierciedlenie w stopniowym odkrywaniu, konstruowaniu i wykorzystywaniu: ognia, łuku, metalu, pisma, druku, maszyny parowej, elektryczności, silnika spalinowego aż do współczesnych złożonych konstrukcji technicznych i odkryć naukowych. Społeczny rozwój człowieka dokonujący się na tle materialnych warunków bytu wyraża się w przechodzeniu od form życia: stadnego, hordy, wspólnoty rodowej, plemiennej, niewolnictwa, feudalizmu, kapitalizmu do socjalistycznej formacji społeczno-ekonomicznej. Praca i produkcja dóbr materialnych była źródłem rozwoju fizycznego i umysłowego. Z nią wiązał się rozwój mózgu, mowy, ciała, narzędzi i doświadczenia. Praca utworzyła samego człowieka, była także zasadniczym czynnikiem i ekonomiczną podstawą kształtowania się form życia społecznego,

rozwoju wzajemnych związków współdziałania i zależności.

W procesie pracy i produkcji dóbr materialnych (tzw. ekonomicznym podłożu rozwoju życia społecznego) dokonywał się złożony proces rozwarstwienia klasowego wyrażający się w powstawaniu biednych i bogatych, poddanych i panujących. Wraz z podziałem klasowym społeczeństwa zrodziła się walka klasowa wyrastająca na gruncie materialnych potrzeb ludzkich i będąca siłą burzącą stare układy stosunków społeczno-ekonomicznych. W konflikcie interesów bytowych rodziła się świadomość klasowa mas wyzyskiwanych prowadząca do rewolucji społecznej. Dynamizm walki klasowej spotęgowany został z chwilą powstania klasy robotniczej, ideologii marksistowskiej i partii jednoczącej szeregi proletariackie do walki o wyzwolenie społeczne.

1. Rodzaje i cechy formacji społeczno-ekonomicznych

Pojęcie formacji społeczno-ekonomicznej określone zostało przez Karola Marksa. Stwierdzając, że „*sposób produkcji życia materialnego warunkuje społeczny, polityczny i duchowy proces życia w ogólności*”, wyodrębnił on oraz scharakteryzował główne etapy rozwoju społeczeństwa ludzkiego, w których dominował jednakowy sposób produkcji i związany z nim układ stosunków społecznych.

A. WSPÓLNOTA PIERWOTNA

Była formacją występującą we wczesnych epokach historii ludzkości, a także u późniejszych ludów prymitywnych. W celu zapewnienia sobie podstawowych warunków bytowania członkowie wspólnoty pierwotnej pracowali prymitywnymi narzędziami stanowiącymi wspólną własność i dzielili między siebie produkty swej pracy. Rozpatrzmy proces tworzenia się i funkcjonowania społeczeństwa pierwotnego.

Człowiek — najwyższy i najdoskonalszy twór przyrody — powstał w wyniku długotrwałego rozwoju, trwającego setki tysięcy lat. Fryderyk Engels w swej pracy o pochodzeniu człowieka wskazuje na trzy czynniki, które zadecydowały o przekształceniu się małpoluda w człowieka — a mianowicie — rozwój ręki, mózgu i mowy. „Żadna jeszcze małpia ręka — stwierdza Engels — nie wytworzyła nawet najbardziej prymitywnego kamienneo noża... Trzeba było całych tysiącleci pracy człowieka, aby jego ręka przystosowała się do czynności zupełnie obcych zwierzętom, żeby ręka udoskonaliła się w zręczności i w kunszcie, a nabyta przez to większa elastyczność wzrastała i była przekazywana z każdym pokoleniem”¹. Rozwój ręki doskonalił mózg, rozwój mózgu wpływał na ulepszanie narzędzi pracy, rozwój mowy pozwalał na wymianę i utrwalanie doświadczeń, a proces ten rozwijał się pod wzglę-

¹ K. Marks, F. Engels, *Dzieła wybrane*, Warszawa 1949, s. 70.

Odkrycie ognia (najprawdopodobniej przypadkowe) przez praczłowieka stanowiło ważne wydarzenie w jego rozwoju

dem umysłowym wszystkich członków pierwotnego społeczeństwa. Praca z pokolenia na pokolenie stawała się coraz bardziej różnorodna, doskonalsza i wielostronna, a doświadczenia jednego pokolenia, aczkolwiek niezmiernie wolno, przejmowane są i rozwijane przez następne.

Ważnym czynnikiem, który wpłynął na rozwój społeczeństwa było zdobycie przez człowieka ognia i zastosowanie go do swych potrzeb. Umiejętność wykorzystania ognia była ważnym krokiem w usamodzielnieniu się człowieka wobec przyrody. Ogień zadecydował o zmianie pożywienia, chronił człowieka przed drapieżnikami, dawał ciepło. Stąd też powstał kult człowieka dla ognia i światła, jako dla sił nadprzyrodzonych. Niemal wszystkie pierwotne ludy czciły ogień jako bóstwa. Tak więc w drodze stopniowego rozwoju, którego motorem była praca, pojawiła się na ziemi nowa istota — człowiek.

Od chwili gdy zjawiała się istota wytwarzająca narzędzia, kształtuje się człowiek i społeczeństwo ludzkie, a czynnikiem formowania się stadnego życia zbiorczego było współdziałanie w zdobywaniu pożywienia i ochronie przed niebezpieczeństwami przyrodniczych żywiołów. Uczni dzielą historię kultury ludzkości na trzy podstawowe okresy: dzikości, barbarzyństwa i cywilizacji. Pod słowem „cywilizacja” rozumiemy tę epokę w dziejach kultury, w której zjawia się pismo. Początek cywilizacji przypada więc na stosunkowo późne czasy — około 6 do 7 tysięcy lat temu. W ciągu długich setek tysięcy lat, poprzedzających ten okres, ludzkość nie знаła pisma. Nie znała też

własności prywatnej i państwa. Społeczeństwo pierwotne miało więc charakter bezklasowy, nie-antagonistyczny. Okres ten podzielono na dwa etapy — dzikości i barbarzyństwa.

Okres dzikości to epoka, w której ludzkość korzystała z gotowych wytworów przyrody. Engels dzieli ten etap rozwoju na trzy stopnie: niższy, średni i wyższy.

Stopień niższy — to okres dzieciństwa rodzaju ludzkiego. Ludzie przebywają jeszcze w swych pierwotnych siedzibach, zwykle w strefie klimatu ciepłego, prowadząc częściowo życie nadrzewne, czym jedynie tłumaczy się fakt, że przetrwali wśród wielkich drapieżników. Za pokarm służyły produkty naturalne, jak: owoce, orzechy, różne rośliny. Powstanie mowy artykułowanej jest najdonioślejszą zdobyczą tego okresu.

Stopień średni charakteryzuje się umiejętnością łowiectwa, rozszerzeniem pokarmu o mięso zwierząt i ryb, używaniem ognia, wynalezieniem pierwszej broni w postaci maczugi i dzidy. Umiejętność konstrukcji pierwszych prymitywnych narzędzi i broni ułatwia zdobywanie pożywienia, wspomaga siłę mięśni, zwiększa osobiste bezpieczeństwo, uniezależnia człowieka od sił przyrody.

Stopień wyższy rozpoczyna się wraz z wynalezieniem łuku i strzały wskutek czego dziczyzna staje się jednym z podstawowych pokarmów, a polowanie jedną z normalnych gałęzi pracy. Łuk, cięciwa i strzała stanowią już bardzo skomplikowane narzędzie, którego wynalezienie wymagało długo nagromadzonego doświadczenia i wyćwiczonego umysłu, a więc i jednoczesnej zna-

jomości szeregu innych wynalazków. Dla okresu dzikości łuk i strzala są tym samym, czym miecz żelazny dla barbarzyństwa, a broń palna dla cywilizacji: orężem decydującym².

Barbarzyństwo — to dalszy długi okres w rozwoju społeczeństwa, który nastąpił wraz z wynalezieniem garncarstwa. Człowiek tego okresu żyje w ramach wielkich społeczeństw (rodów i plemion), narzędzia pracy stanowią wspólną własność. Tryb życia nabiera charakteru osiadłego lub koczowniczego, a głównym źródłem utrzymania staje się rolnictwo i hodowla bydła. Działalność produkcyjna staje się podstawowym czynnikiem umożliwiającym egzystencję w różnych warunkach geograficzno-przyrodniczych.

Teraz już pojedynczy człowiek nie mógł zajmować się wszystkim, a więc uprawą ziemi, hodowlą zwierząt, wyrobem narzędzi itp. Następuje specjalizacja w społecznym podziale pracy, zaczyna powstawać rzemiosło. Dojście człowieka do hodowli bydła i uprawy ziemi nastąpiło stosunkowo niedawno tj. w ciągu ostatnich 7—10 tysięcy lat. Struktura społeczeństwa pierwotnego była bardzo prosta. Podstawową jednostką organizacyjną była tzw. horda, kilkudziesięcioosobowa grupa koczownicza, ekonomicznie samowystarczalna. Hordy łączyły się w jednostki wyższego rzędu, w plemiona. Brak tu jest formalnie utworzonej władzy centralnej, jedyną więzią jest wspólnota kultury, pokrewieństwa i powinowa-

² F. Engels, *Pochodzenie rodziny, własności prywatnej i państwa*, Warszawa 1949, s. 23—25.

ctwo między rodzinami. Przywództwo w hordzie sprawuje zazwyczaj najbardziej doświadczony mężczyzna — najlepszy łowca, wojownik itp. Działa on wyłącznie na zasadzie autorytetu osobistego, podporządkowanie jego decyzjom jest dobrowolne. Później wyłania się „rada starców”. Z czasem powstaje również funkcja czarownika dla dokonywania zabiegów rytualnych.

Z chwilą, gdy różne plemiona zaczęły się specjalizować w poszczególnych rodzajach produkcji — jedno w myślistwie, inne w hodowli, rolnictwie lub rzemiośle — następuje pierwszy społeczny podział pracy. Stopniowo w łonie pierwotnego społeczeństwa następują procesy, które w końcu doprowadzą do nowego ustroju. Doskonalenie narzędzi i metod wytwarzania prowadziło do wzrostu produkcji i powstania produktu dodatkowego, służącego do wymiany i sprzedaży, a to z kolei do powstania własności prywatnej. Pojawiają się narzędzia żelazne oraz wyodrębnia się rzemiosło i pierwsze formy handlu wymiennego. Rozwój wymiany prowadzi do powstania pieniądza.

W stopniowym rozwoju zaistniała sytuacja, iż człowiek zaczął produkować więcej niż spożywał. Wymiana towarowa, a następnie pieniądz ułatwiały więc gromadzenie i przechowywanie bogactw. Równe początkowo pod względem klasowym społeczeństwo rozpada się powoli na bogatych i biednych. Rozwój władzy przywódców plemion i rodów oraz przywłaszczania produktu dodatkowego staje się źródłem wykształcenia arystokracji rodowej i plemiennej, własności pry-

watnej oraz pierwszych załączków podziałów klasowych i wyzysku człowieka przez człowieka. W ten sposób w łonie wspólnoty pierwotnej rodzą się elementy nowej formacji — ustroju niewolniczego.

B. NIEWOLNICTWO

Formacja niewolnicza to pierwszy w dziejach antagonistyczny ustrój społeczny. Praca niewolników zajmuje czołowe miejsce i określa istotę sposobu produkcji. Niewolnictwo miały u siebie: Egipt, Babilonia, Asyria, Persja, państwa starożytnych Indii, Chin, Grecji, Rzymu. Formacja niewolnicza, obejmując tak rozległe strefy geograficzne, ukształtowała się w dwóch zasadniczych rodzajach: antycznej — opartej na prywatnej własności środków produkcji i ludzkiej siły roboczej, oraz azjatyckiej (w despotycznych monarchiach Dalekiego Wschodu) opartej na państwowej własności środków produkcji i ludzi. Początkowo praca niewolnicza miała charakter domowy, później stała się ważnym środkiem produkcji rzemieślniczej i rolniczej. Na tej podstawie dokonuje się akumulacja, czyli przywłaszczanie rezultatów pracy, powstanie własności prywatnej, pogłębienie nierówności majątkowej, formowanie się pierwszych klas — niewolników i ich właścicieli. W okresie tym rozwija się także aparat władzy państwowej dla utrzymania niewolników w posłuszeństwie.

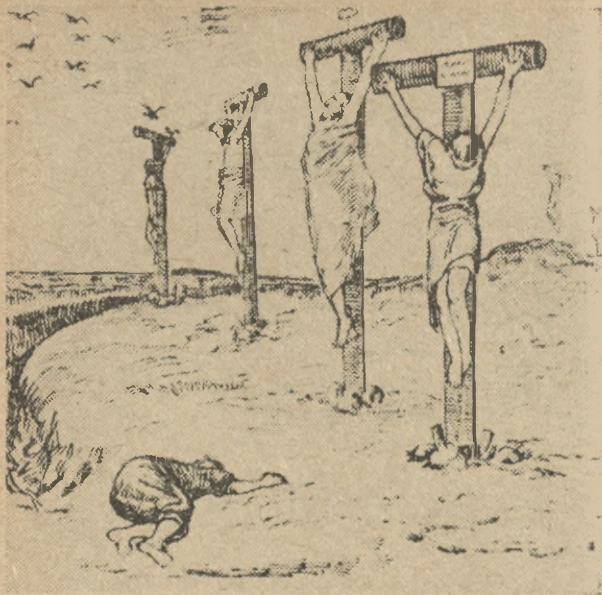
Należy pamiętać, że niewolnicy podlegali nie-ludzkiemu wyzyskowi. Dotyczyło to zwłaszcza

ludzi zatrudnionych w kopalniach i kamieniołomach, a także robotników rolnych. Ciężka praca wyczerpywała szybko ich siły, nie dbano o ich odpoczynek i należyte wyżywienie, gdyż niewolnik był tani, kosztował często mniej niż cena racji żywnościowych.

Przeciw nadmiernemu uciskowi niewolnicy często się buntowali. Od początku II wieku przed naszą erą opór niewolników przybrał postać licznych powstań. Szczególnie wielkie rozmiary miało powstanie niewolników na Sycylii, które wybuchło około 136 r. p.n.e. Powstańcy zadali klęskę wysłanym przeciw nim wojskom i opanowali wschodnią połowę wyspy. Ruch ten, z którym sympatyzowała także wolna biedota miejska, udało się stłumić dopiero po kilku latach.

Najsłynniejsze było powstanie, które rozpoczęło się w 73 r. p.n.e. Jego przywódcą był niewolnik Spartakus. Wraz z 70 towarzyszami rozpoczął walkę. Powstanie objęło całą środkową i południową Italię. Po wielu zwycięstwach w decydującej bitwie w r. 74 p.n.e. Spartakus zginął na polu walki i powstanie upadło. Za udział w powstaniu ukrzyżowano 6 tysięcy niewolników. Podobne były losy niewolników w innych państwach, a szczególnie w starożytnym Egipcie. Mimo to niewolnictwo odegrało olbrzymią rolę w ogólnym postępie cywilizacji. Pracą niewolników stworzono wiele miast świata starożytnego, systemy irygacyjne i szlaki komunikacyjne, zbudowano olbrzymie pałace i świątynie.

W warunkach ustroju niewolniczego ciągle narastały sprzeczności klasowe. Państwo nie było

Tak karali panowie buntujących się niewolników

w stanie utrzymać niewolników w posłuszeństwie. Wydajność pracy niewolniczej nigdy nie była wielka. Niewolnik nie korzystał z owoców swego trudu, więc wykonywał pracę niechętnie i nie-dbale. Głównym źródłem naboru niewolników by-ły wojny. Gdy nastąpiły długie lata spokoju, malał napływ niewolników, co prowadziło do upadku gospodarki rolnej, zahamowania rozwoju

rzemiosła, wyludnienia miast. W związku z tym zaczęto próbować nowych form gospodarowania. Pan dawał niewolnikowi w użytkowanie ziemię, z której domagał się określonej opłaty w postaci płodów naturalnych lub pieniężnych. Niewolnik, składając swojemu panu dochód uzyskany z ziemi, mógł się wykupić z niewoli i stać się wolnym dzierżawcą. Podobnie, jak w rolnictwie, także w rzemiośle próbowano zastąpić pracę niewolników pracą rzemieślników, którzy tę wolność uzyskiwali stopniowo przez wykupowania się.

Wielcy właściciele oddają więc część ziemi drobnym dzierżawcom, zwanym **kolonami**. Kolonowie mieli obowiązek oddawania części zbiorów właścicielom ziemi, a także odpracowania kilku dni w roku w ich majątkach. Początkowo kolonowie byli wolni, mogli w każdej chwili opuścić ziemię, co często robili. Znaczne połacie ziemi leżały wówczas odłogiem. W IV wieku cesarz rzymski Konstantyn Wielki zarządził dziedziczne przywiązanie kolonów do ziemi. Przemiana pozycji niewolnika w samodzielnego wytwórcę — świadczącego daninę na rzecz pana w postaci pieniężnej, w naturze oraz w formie bezpośredniej pracy pańszczyźnianej na gruntach wielkiego obszarnika — doprowadza do upadku niewolnictwa i ukształtowania się nowego ustroju.

C. FEUDALIZM

Ustrój feudalny był formacją społeczno-ekonomiczną, w której produkcja opierała się na feu-

dalnej własności ziemi należącej do panującego rycerstwa lub duchowieństwa, a bezpośrednim producentem był chłop poddany, przywiązany do ziemi i zobowiązany do szeregu świadczeń na rzecz pana. Najważniejszym świadczeniem była danina feudalna występująca w trzech formach: w odrobku, produktach i czynszu. Podstawowe cechy feudalnego ustroju społeczno-gospodarczego wyrażały się w istnieniu: a) wielkiej własności ziemskiej feudalnych panów; b) drobnych chłopskich gospodarstw rolnych; c) zakładów, przedsiębiorstw rzemieślniczych oraz handlowych. Najwcześniej ustrój feudalny rozwinął się w Imperium Rzymskim. W Europie zachodniej początek feudalizmu przypada na V—IV w. p.n.e. i trwa do końca XVII wieku.

Feudalizm utrwalił społeczną i ekonomiczną nierówność ludzi, podział na klasy i stany: arystokrację, duchowieństwo, chłopstwo, mieszczaństwo, kupiectwo. W ideowym życiu społeczeństwa feudalnego wszechwładnie panował kościół, który usprawiedliwiał i uświęcał istniejący ustrój. W społeczeństwie feudalnym walka klasowa osiągnęła wyższy poziom w porównaniu z formacją niewolniczą. Powstania chłopskie przeciw feudałom obejmowały często rozległe terytoria i miały miejsce we wszystkich państwach feudalnych.

Rozwój feudalizmu w Polsce charakteryzuje się swoistymi cechami, wyzysk i ucisk klasowy chłopstwa pańszczyźnianego tak przez feudałów świeckich, jak i duchownych był bezlitosny. Chłop był poddanym pana, nie mógł opuścić wsi, pozbawiony był wielu praw i podlegał sądownictwu pana,

a raczej jego samowoli. Prawo pańszczyźniane zmuszało chłopą do oddawania części swoich zbiorów oraz pracy w dobrach pana, przeważnie po kilka dni w tygodniu. Dodatkowym świadczeniem była dziesięcina na rzecz kościoła², która doprowadzała do wielu waśni między ludnością a duchowieństwem, które nie zawsze było pochodzenia polskiego, ale zawsze bezwzględne w egzekwowaniu pańszczyzny i zdzieraniu dziesięciny. Ucisk feudalny i kościelny prowadził do zbiegostwa chłopów, do buntów i powstań.

W łonie feudalizmu powstaje kapitał handlowy i stopniowo rozwija się nowy kapitalistyczny sposób produkcji. Przejście do kapitalizmu było uwarunkowane wieloma czynnikami, jak: powstanie i rozwój rzemiosła, istnienie wolnych rąk do pracy, nagromadzenie kapitału w rękach niewielu ludzi, rozszerzenie się produkcji i rynków zbytu. Burżuazja potrzebuje ludzi wolnych od poddaństwa i pozbawionych własności. Powstaje klasa najemnych robotników. Stopniowo burżuazja staje się potężną siłą polityczną, zespoliwszy wokół siebie dolne warstwy mieszczaństwa i chłopstwa dokonuje rewolucji burżuazyjnej, która znosi stosunki feudalne i wprowadza kapitalistyczne. Roz-

² Dziesięcina była od X w. jednym ze źródeł utrzymania się kościoła. Po wprowadzeniu chrześcijaństwa świadczył ją panujący. Ok. XI w. dziesięciną obciążono całą ludność. Polegała ona na zabieraniu przez kler co dziesiątego snopa z pola. Dziesięcina była źródłem licznych zatargów z klerem przez całe wieki. Buntowali się przeciw niej chłopci, jak również rycerstwo i szlachta oraz panujący w Polsce.

wój rzemiosła i przekształcanie się warsztatów w wielkie manufaktury oraz rozwój handlu i powstawanie wolnej siły najemnej stały się przesłankami narodzin przemysłu, burżuazji i klasy robotniczej.

D. KAPITALIZM

Kapitalizm to formacja społeczno-ekonomiczna, w której produkcja oparta jest na prywatnej własności środków produkcji oraz na przemysłowym wytwarzaniu towarów przeznaczonych na rynek. W strukturze społecznej kapitalizmu występują dwie podstawowe, antagonistyczne klasy, z których jedna — mniej liczna — kapitaliści, z racji posiadania na własność środków produkcji, sprawuje kontrolę nad środkami pracy, procesem pracy i produktem pracy. Druga — bardzo liczna — to pracownicy najemni, mający do sprzedania tylko własną siłę i umiejętności produkcyjne, uzależnieni w swej egzystencji od kapitalistów i przez nich wyzyskiwani.

Istota produkcji kapitalistycznej polega na tym, że:

- istnieje prywatna własność środków produkcji, przy czym środki te w podstawowej masie są skoncentrowane w rękach nielicznej grupy właścicieli wielkiego kapitału,
- istnienie monopolu prywatnej własności powoduje, że druga najliczniejsza w kapitalizmie klasa — klasa robotnicza — pozbawiona jest środków produkcji, a dla zapewnienia sobie warunków życia musi sprzedawać swoją siłę

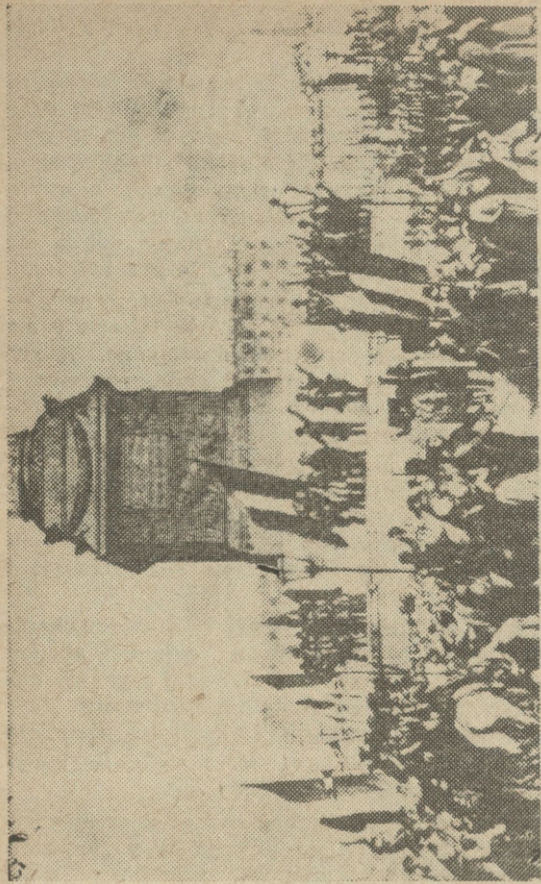
roboczą, skazując się na wyzysk i rządy kapitalistyczne,

- podstawową cechą kapitalizmu jest pogoń za zyskiem. Kapitałiści w swej działalności dążą do osiągnięcia możliwie najwyższych dochodów. Pogoń za zyskami powoduje konkurencję, nadprodukcję, kryzysy ekonomiczne, bezrobocie, strajki — cały łańcuch nieprawidłowości w rozwoju społecznym, co ujemnie odbija się na warunkach materialnych klasy robotniczej.

Kapitalizm powstał na zachodzie Europy w wieku XVII i XVIII. Początki jego kształtowały się jeszcze w ramach systemu feudalnego. Kiedy stopniowo rozwinął się rynek światowy wzrósł popyt na towary, okazało się, że istniejąca produkcja rzemieślnicza nie była w stanie zaspokoić rosnących potrzeb. Oplącalne stawało się organizowanie produkcji masowej. Następuje wzrost produkcji towarów, co z kolei doprowadza do rozwarstwienia społecznego. Jedni się bogacą, inni ubożeją, tworzą się dwie klasy — burżuazja i proletariat.

W ostatnich dziesięcioleciach XIX wieku kapitalizm przerósł w imperializm. Naukowej analizy imperializmu dokonał W. I. Lenin i wykazał następujące, podstawowe cechy imperializmu:

- koncentracja produkcji i kapitału posunięta do tak wysokiego stopnia rozwoju, że stworzyła monopole;
- złączenie się kapitału bankowego z przemysłowym i stworzenie na gruncie tego „kapitału finansowego” oligarchii finansowych;

Wiosna Ludów. N.z.: wystąpienia rewolucyjne na ulicach Paryża w 1848 r.

- wywóz kapitału w odróżnieniu od wywozu towarów;
- tworzenie się międzynarodowych monopolistycznych związków kapitalistycznych dzielących świat;
- zakończenie terytorialnego podziału kuli ziemskiej przez największe mocarstwa kapitalistyczne.

W ustroju kapitalistycznym oprócz własności kapitalistycznej istnieje również własność drobnotowarowa, tj. chłopska, rzemieślnicza, drobnych handlarzy itp. Klasą panującą ideologicznie i politycznie są kapitaliści. Znajduje to wyraz w tym, że ich idee są zaszczipiane ogółowi społeczeństwa przez szkołę, wyznania religijne, prasę, radio, telewizję, że nie dopuszczane są do rozpowszechniania poglądy odpowiadające interesom robotników i innych warstw społecznych. Na usługach wielkiego kapitału stoi aparat państwowy, administracja, policja, wojsko. W interesie kapitalistów, ich zysku i bogacenia prowadzi się wojny, dokonuje zmian rządów, uprawia szpiegostwo, dywersję polityczną i ideologiczną.

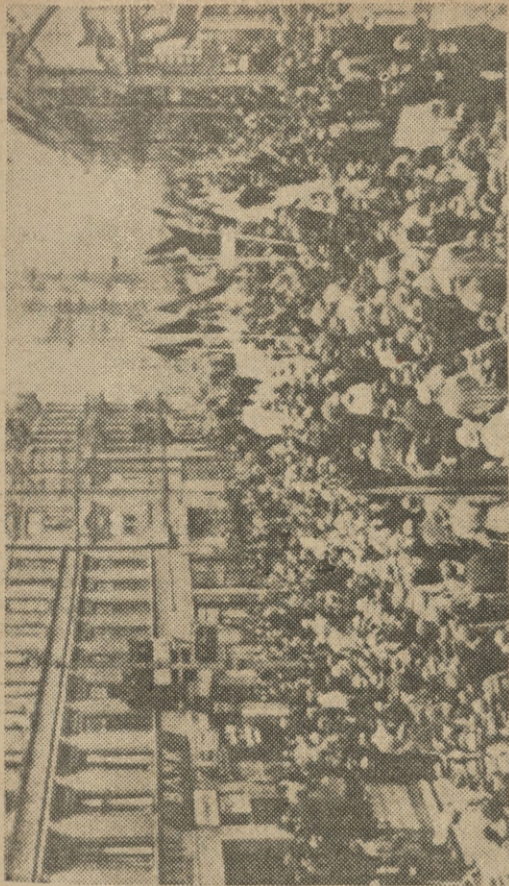
Formy organizacyjne państw kapitalistycznych są zróżnicowane. W niektórych krajach władza jest skoncentrowana w rękach nielicznych przywódców (dyktatorów), którzy posługują się w szerokim zakresie terrorem wobec klasy robotniczej, ruchów postępowych i narodowowyzwoleńczych (np. Hiszpania, Portugalia, rząd „Czarnych pułkowników” w Grecji, Południowy Wietnam, liczne kraje Ameryki Łacińskiej). W niektórych krajach istnieją monarchie, przeważnie konstytucyjne (np.

w Belgii, Wielkiej Brytanii, Szwecji), albo monarchie absolutne (np. w Etiopii, Arabii Saudyjskiej). Znaczna liczba państw kapitalistycznych zorganizowana jest w republiki demokratyczne (np. USA, Francja, Indie, Australia, Kanada, Włochy).

Kapitalizm od początków jego powstania cechuje anarchia w produkcji, okresowe kryzysy, chroniczne bezrobocie, nędza mas pracujących, wojny. Sprzeczności między społecznym charakterem pracy i prywatno-kapitalistyczną formą własności znajdują wyraz w walce klasowej proletariatu przeciw burżuazji. Kryzysy są nieodłączną cechą ustroju kapitalistycznego. Wynikają one z samej istoty ustroju opartego na prywatnej własności środków produkcji.

Drugim — po kryzysach — nieodłącznym zjawiskiem ustroju kapitalistycznego jest bezrobocie, polegające na niemożności znalezienia pracy przez osoby poszukujące i zdolne do jej podjęcia. System kapitalistyczny nie jest w stanie usunąć bezrobocia, może najwyżej łagodzić jego rozmiary i skutki. Nie udało się kapitalizmowi usunąć bezrobocia nawet w krajach najbardziej rozwiniętych. Istnienie bezrobocia jest korzystne dla kapitalizmu, utrudnia to walkę klasy robotniczej o wzrost płac i poprawę warunków pracy.

Do krajów o szczególnie dużym nasileniu bezrobocia należała w okresie międzywojennym Polska. Obok znacznych nadwyżek siły roboczej na wsi występowało masowe bezrobocie w naszych miastach. W 1933 roku bezrobotni stanowili około 40 proc. ogółu zatrudnionych. W latach 1929—1936 poza rolnictwem bezrobotnych było 416 tys.

Kryzys i bezrobocie — oto charakterystyczne właściwości ustroju kapitalistycznego. Przed wojną w Polsce często dochodziło na tym tle do wielkich manifestacji robotniczych

osób, w tym 388 tys. pracowników fizycznych i 28 tysięcy pracowników umysłowych. Trudności zdobycia pracy odczuwała najbardziej młodzież. Co roku brakowało około 300 tys. miejsc do pracy. Brak pracy powodował masową emigrację ludności. W latach 1927—1928 opuściło kraj na stałe 777,8 tys. osób. Bezrobocie utajone występowało przede wszystkim w formie przeludnienia wsi. Liczbę „zbędnych” rąk do pracy na wsi szacowano na 4,5 mln. osób, wg niektórych szacunków nawet na 8 milionów. Bezrobocie, a z nim głód i bieda doprowadzały do licznych demonstracji, starć z policją, domagania się pracy.

W miarę rozwoju kapitalizmu coraz ostrzej występują sprzeczności kapitalistycznego sposobu produkcji. Kapitalistyczne stosunki produkcji przekształcają się w hamulec dalszego rozwoju sił wytwórczych, prowadzą do ich marnotrawstwa, stają się przyczyną wojen imperialistycznych. Kapitalizm rodzi warunki do zastąpienia go w drodze rewolucyjnej przez nowy ustrój społeczny, jakim jest socjalizm, który likwiduje całkowicie wyzysk człowieka przez człowieka. Decydującą rolę w procesie walki z kapitalizmem spełnia klasa robotnicza i marksistowska partia. Zwycięstwo socjalizmu w Rosji w 1917 r. zapoczątkowało nową epokę w rozwoju społeczeństwa ludzkiego. Kapitalizm przestał być jedynym ustrojem społecznym w skali światowej.

E. SOCJALIZM

Socjalizm powstaje w rezultacie rewolucyjnego obalenia kapitalizmu, przejęcia władzy przez klasę robotniczą i zorganizowanie państwa dyktatury proletariatu, znoszącej wyzysk człowieka przez człowieka. Przejście do socjalizmu uwarunkowane jest szeregiem obiektywnych zjawisk społecznych i może być dokonane tylko na drodze rewolucji społecznej, która jest głębokim przewrotem w politycznym, ekonomicznym i duchowym życiu społeczeństwa, oznaczającym przejście z jednej formacji społecznej do następnej, bardziej postępowej.

Rewolucje społeczne stanowią konieczność historyczną, której źródła tkwią w ekonomicznym życiu społeczeństw. Ich źródłem jest konflikt między nowymi siłami wytwórczymi a starymi stosunkami produkcji. Napędowymi siłami rewolucji są klasy i grupy społeczne materialnie zainteresowane w zburzeniu starych porządków i zbudowaniu nowych.

Rewolucja socjalistyczna jest najwyższym typem rewolucji, jedynym sposobem uwolnienia mas z wyzysku, bezrobocia i zubożenia. Dokonuje ona zmian w interesie całego społeczeństwa. Jej siłą napędową jest klasa robotnicza i jej przewodnia siła — partia marksistowska, która przewodzi wszystkim warstwom wyzyskiwanym. Pierwsza rewolucja socjalistyczna, która dokonała się w 1917 r. w Rosji, zapoczątkowała nowy jakościowo typ rozwoju społeczeństwa. Na etapie poprzedzającym pierwszą rewolucję socjalistyczną

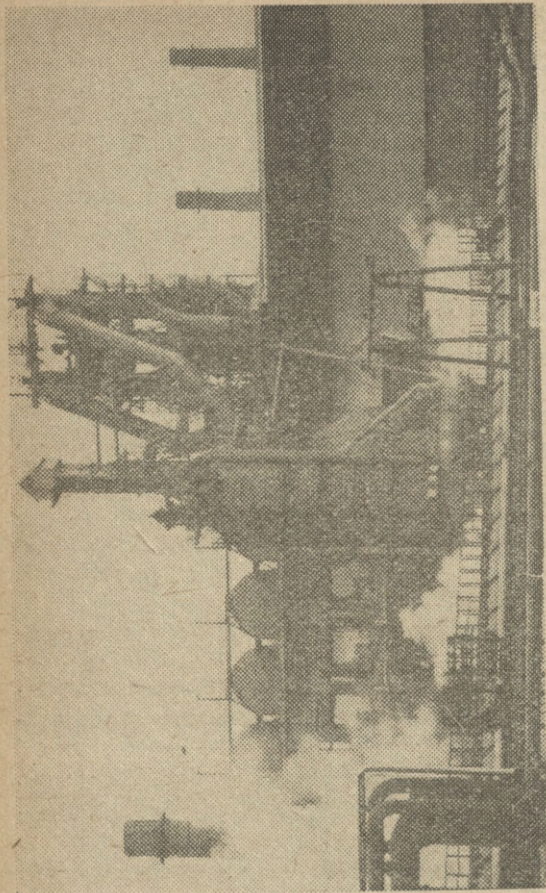
dojrzewanie jej przesłanek związane było historycznie z przesunięciem się ośrodka ruchu rewolucyjnego pod koniec XIX wieku z Europy zachodniej na wschód, do Rosji. Po zwycięstwie Wielkiej Socjalistycznej Rewolucji Październikowej światowy proces rewolucyjny rozwijał się jako proces jednolity we wszystkich kierunkach. Socjalizm zwyciężył w szeregu krajach Europy i Azji, przeniósł się na kontynent amerykański i afrykański.

Socjalizm to ustrój społeczno-ekonomiczny charakteryzujący się społeczną własnością środków produkcji, zniesieniem klas wyzyskujących, planowym rozwojem sił wytwórczych w celu maksymalnego zaspokojenia wzrastających potrzeb materialnych i kulturalnych społeczeństwa. Nacjonalizacja podstawowych środków produkcji, jako jeden z podstawowych aktów rewolucji socjalistycznej znosi ekonomiczne źródła podziału społeczeństwa na antagonistyczne względem siebie klasy. Brak w socjalizmie konfliktu klasowego, wynikającego ze stałego przywłaszczania przez jedną klasę rezultatów pracy innej klasy, stanowi m.in. przewagę socjalizmu nad innymi ustrojami. Uspołecznienie środków produkcji stwarza możliwość rozwoju społeczeństwa bezklasowego, organizowanie gospodarki planowej, racjonalne wykorzystanie posiadanych środków i możliwości wytwórczych. Dlatego gospodarka narodowa w warunkach socjalizmu rozwija się w szybkim tempie, jest wolna od kryzysów ekonomicznych właściwych kapitalizmowi i może skutecznie rywalizować z kapitalizmem.

Socjalizm, stawiając na wszechstronny rozwój społeczeństwa jako całości i wszystkich jego członków, likwidując rażące różnice materialne, społeczne i kulturalne grup ludności w kapitalizmie upośledzonych, stwarza wszystkim ludziom pracy równe szanse wykorzystania zdolności i umiejętności ludzkich. Młodzieży zapewnia zdobywanie wykształcenia i zawodu, całemu społeczeństwu umożliwia uczestnictwo w kulturze narodowej.

Socjalizm zwyciężył w krajach słabiej gospodarczo rozwiniętych, stąd początki jego rozwoju były trudne, wymagały wiele wysiłków i wyrzeczeń, osiągając stopniowo coraz wyższe wyniki. Obecnie 18% terytorium kuli ziemskiej, zamieszkane przez 10% ludności świata należy do Rady Wzajemnej Pomocy Gospodarczej i wytwarza ponad trzecią część światowej produkcji przemysłowej. Powstanie obozu socjalistycznego i wzrost jego potencjału ekonomicznego wprowadziło istotne zmiany sił na arenie międzynarodowej. Charakterystyczną cechą współczesnej epoki jest przechodzenie od kapitalizmu do socjalizmu.

Specyfika społeczeństwa socjalistycznego polega na tym, że jest to pierwsza w dziejach formacja społeczno-ekonomiczna tworzona świadomie, planowo, na podstawach naukowych, opracowanych przez Marksa, Engelsa i Lenina. Ustrój socjalistyczny podnosi godność człowieka pracy. Wyzwala go od znienawidzonego jarzma wyzysku, oddaje mu w służbę wszystkie zdobycze rozumu, wszystkie bogactwa materialne i kulturalne, tym

Podstawą socjalistycznych stosunków produkcji jest społeczna własność środków produkcji. N.z.: nowoczesny kombinat metalurgiczny w Nowej Hucie

samym stwarza warunki rozwoju nieograniczonych twórczych zdolności ludzi pracy.

Obecnie socjalizm stoi przed nowym ważnym problemem: rewolucją naukowo-techniczną — procesem przyspieszonego rozwoju nauki i techniki oraz wykorzystaniem ich osiągnięć w sferze sił wytwórczych.

Sukcesy socjalizmu stworzyły nową sytuację dla klasy robotniczej w krajach kapitalistycznych. O ile w połowie ubiegłego wieku klasa robotnicza liczyła około dziesięciu milionów, to obecnie tylko w rozwiniętych krajach kapitalistycznych przekracza 200 milionów. Klasa robotnicza zna osiągnięcia oraz możliwości rozwojowe socjalizmu i wie, że otwiera on duże możliwości przed ludźmi pracy.

Przechodzenie narodów do socjalizmu, rozwój krajów socjalistycznych — niebywale przyspiesza postęp społeczny. O ile wspólnota pierwotna istniała setki tysięcy lat, ustrój niewolniczy kilka tysiącleci, feudalizm w Europie ponad tysiąc lat, to kapitalizm po kilku zaledwie pokoleniach doprowadził do konieczności zastąpienia go przez nową formację ekonomiczno-społeczną. Socjalizm w niebywale krótkim czasie stał się systemem światowym a obecnie w coraz większym stopniu oddziałuje na postęp dziejów, w kierunku zbudowania komunizmu.

Przejście od socjalizmu do komunizmu będzie miało zasadniczo odmienny charakter i przebieg aniżeli przechodzenie od jednej formacji społecznej do drugiej, np. — od kapitalizmu do socjalizmu. Przejście od jednej formacji do drugiej

urzeczywistniało się w drodze rewolucji, w wyniku której polityczne panowanie jednej klasy było zastępowane przez polityczne panowanie innej klasy. Przejście od socjalizmu do komunizmu następuje w ramach formacji społecznej, jest przejściem do społeczeństwa bezklasowego. Przejście od socjalizmu do komunizmu stanowi przedłużenie wznoszącej się linii rozwoju nowej formacji społecznej, jest przejściem z pierwszego na wyższe jej szczeble.

2. Walka klasowa podstawową siłą rozwoju społecznego

A. ISTOTA KLAS SPOŁECZNYCH

Klasy społeczne powstały w określonych warunkach historycznych na podłożu ekonomicznym, w procesie rozwoju społecznego podziału pracy. Rozwój tego podziału i kształtujących się na jego tle zależności przedstawiony został w charakterystyce poszczególnych formacji społeczno-ekonomicznych. Podstawowym czynnikiem rozwoju klas jest powstanie prywatnej własności środków produkcji. W związku z tym, zgodnie z powszechnie przyjętą leninowską definicją — „Klasami nazywamy wielkie grupy ludzi, różniące się między sobą zajmowanym w historycznie określonym systemie produkcji społecznej stosunkiem (przeważnie usankcjonowanym i ustalonym przez prawo) do środków produkcji, rolą w społecznej organizacji pracy — i co za tym idzie —

sposobem otrzymywania i rozmiarami tej części bogactwa społecznego, którą rozporządzają. Klasy — to takie grupy ludzi, z których jedna może przywłaszczać sobie pracę drugiej dzięki różnicy miejsca, jakie zajmują w określonym systemie gospodarki społecznej”⁴.

Zasadniczym kryterium podziału na klasy jest więc stosunek do środków produkcji. On wytycza inne elementy klasowej sytuacji człowieka. Między podstawowymi klasami zachodzą istotne różnice wynikające z ich położenia i spełnianej roli w społecznym podziale pracy. Różnice te zachodzą ze względu na stosunek do środków produkcji, którego głównym wyrazem jest posiadanie lub nieposiadanie ich. Fakt ten wyjaśnia istotę położenia względem siebie tych, którzy posiadając środki produkcji mogą ekonomicznie podporządkowywać, kontrolować i wykorzystywać dla własnych interesów pracę innych ludzi. Z tego właśnie względu stosunki własności nie stanowią prostego związku z rzeczami i wartościami materialnymi, lecz są stosunkami międzyludzkimi. W zależności od historycznego procesu zmian w sposobie produkcji, zmieniała się też forma stosunków międzyludzkich. W formacji niewolniczej wyrażały się one w absolutnej własności środków produkcji (np. ziemi) i niewolników. W feudalizmie utrzymana jest własność prywatna środków produkcji ze specyficznymi dla tego okresu układami zwierzchniej władzy feudalnego pana. W ustroju kapitalistycznym prywatna własność środków pro-

⁴ W. I. Lenin, *Dzieła*, t. 29, Warszawa 1956, s. 415.

dukcji zostaje oddzielona od posiadania siły roboczej. Robotnik posiada formalną wolność, a przymus ma charakter ekonomiczny. Podział klasowy towarzyszy ludzkości tylko przez pewien okres historii i nie jest nierozłącznie związany z istotą życia społecznego. Społeczeństwo może się go pozbyć, a podstawowym warunkiem jest zniesienie głównej przyczyny istnienia klas społecznych — prywatnej własności środków produkcji.

B. CHARAKTER I CELE WALKI KLASOWEJ

Konflikty antagonistyczne prowadzą do walk klasowych. Człowiek krzywdzony w sposób systematyczny i zorganizowany nie może znosić bez końca swego upokorzenia. Wcześniej czy później grupy wyzyskiwanych podnoszą protest i podejmują walkę przeciw wyzyskiwaczom o swoje prawa. Walka klasowa w różnych formach jest więc nieodłącznym elementem wszystkich antagonistycznych społeczeństw i towarzyszy dziejom ludzkości od bardzo wczesnych etapów jej rozwoju. Walka klasowa odgrywa wielką rolę w procesie rozwojowym, stawia sobie za cel zniesienie podziałów klasowych i wyzysku w stosunkach międzyludzkich. Jest ona wyrazem obiektywnego, ekonomicznego, politycznego i ideologicznego konfliktu oraz sprzeczności zachodzących na tle nierównomiernego podziału dóbr materialnych, jak również warunków życia. W szczytowym okresie jej nasilenia przeradza się w rewolucję społeczną, w wyniku której klasy uciskane przejmują wła-

Wyrazem ostrej walki klasowej w państwach kapitalistycznych są liczne strajki i manifestacje przeciwko polityce wojny, bezrobocia i wyzysku

dzę polityczną. Ze swej istoty walka klasowa jest więc podstawowym czynnikiem rozwoju społecznego. W poszczególnych epokach historycznych ujawniała się w różnych formach, zależnie od stanu świadomości klasowej i zorganizowania mas pracujących. Różne były też wyniki podejmowanej walki.

Jakościowo wyższą formę wybrała ona wraz z powstaniem kapitalistycznej formacji społeczno-ekonomicznej, w której rolę przywódcy mas pracujących przejęła klasa robotnicza. Walka klasy robotniczej o wyzwolenie początkowo miała — podobnie jak bunt niewolników i wojny chłopskie w okresie feudalnym — charakter żywiołowy i nie zorganizowany. Cele i formy tej walki rozszerzają się i dynamizują wraz z rozwojem świadomości klasowej i powstania rewolucyjnej, marksistowskiej partii klasy robotniczej. W procesie tym przełomowe znaczenie miało sformułowanie przez marksizm obiektywnych praw rozwoju społecznego oraz istoty i celów walki klasowej mas pracujących.

Walka klasowa jako obiektywny konflikt interesów społecznych rozwija się w płaszczyźnie:

— **ekonomicznej**: o warunki pracy, skrócenie dnia roboczego, o wyższe płace, ubezpieczenia społeczne itd., zmianę zasady podziału dóbr materialnych i owoców pracy, przeciw kapitalistycznej zasadzie społecznego wytwarzania dóbr a indywidualnego przywłaszczania wytworzonych wartości, przeciw wyzyskowi człowieka przez człowieka. Przejawami tej walki były przede wszystkim lokalne i powszechne strajki.

Wymienione formy walki o poprawę warunków pracy i bytu nie naruszają ekonomicznej bazy ustroju kapitalistycznego i wyizolowane od innych form walki nie mogą doprowadzić bezpośrednio do obalenia burżuazji i zmiany ustroju. Niemniej sukcesy klasy robotniczej w tej walce stanowiły istotną przyczynę poprawy materialnej położenia mas pracujących;

— **ideologicznej:** o wpływy i pozyskanie ludzi dla określonych społecznie, postępowych idei. W walce o jedność, solidarność i świadomość klasową mas pracujących, przeciw burżuazji zrodziła się najbardziej postępową, rewolucyjną ideologią socjalistyczną. Narzędziem tej walki jest propaganda i agitacja, postępową nauką społeczną przeciw ideologii burżuazyjnej. Ideologiczna płaszczyzna walki klasowej spełnia współcześnie coraz większą rolę. Rozwija się ona w sferze świadomości z nawarstwionymi przeżytkami burżuazyjnej myśli społecznej oraz w sferze ideologicznej przeciw naporowi obcych klasie robotniczej i socjalizmowi kierunków ideowych;

— **politycznej:** wyrażającej się w dążeniu do zdobycia i utrwalenia władzy politycznej przez masy pracujące. Jest to najbardziej dynamiczna i najważniejsza forma walki klasowej, ponieważ pełna realizacja interesów klasowych mas pracujących może być spełniona po zdobyciu przez nich władzy politycznej. Warunkiem powodzenia w tej walce jest konieczność zespolenia sił klasy robotniczej w partii marksistowskiej oraz zespolenia wszystkich kierunków walki klasowej w skoordynowanym wysiłku. Doświadczenie uczy bo-

wiem, że klasa robotnicza może zdobyć i utrzymać władzę, gdy działa w sposób zorganizowany pod kierownictwem marksistowsko-leninowskiej partii w sojuszu z masami pracującymi.

Wymienione nurty walki klasowej występowały i występują we wszystkich antagonistycznych formacjach społeczno-ekonomicznych. Były one i są zasadniczym motorem przemian i rozwoju prowadzącego do rewolucji socjalistycznej. Do czasu powstania państw socjalistycznych walka klasowa rozwijała się wewnątrz poszczególnych państw kapitalistycznych i przy wzajemnej solidarności proletariatu świata. W wyniku szybkiego procesu rewolucji społecznej i powstania po drugiej wojnie światowej systemu państw socjalistycznych proces walki klasowej nabrał znacznie szerszego wymiaru. Rozwija się ona zarówno w łonie społeczeństw państw kapitalistycznych, jak i między dwoma systemami społeczno-ekonomicznymi: socjalistycznym i kapitalistycznym. Dynamiczny rozwój tej walki oraz osiągnięcia krajów socjalistycznych przyspieszają proces rozwoju społecznego ludności w kierunku socjalizmu.

C. WALKA KLASOWA W POLSCE LUDOWEJ

Przeprowadzone reformy społeczno-ekonomiczne w PRL doprowadziły do uspołecznienia podstawowych środków produkcji, zniesienia panowania klas posiadających. Likwidacja ekonomicznego podłoża wyzysku uczyniła masy pracujące współgospodarzem kraju. W wyniku przeobrażeń

Podstawą naszej siły jest jedność ideowo-polityczna łącząca wszystkich ludzi pracy

społeczno-gospodarczych ukształtował się układ stosunków społecznych, w których przewodnią rolę spełnia klasa robotnicza w sojuszu z pracującym chłopstwem oraz wyrosła z obydwu klas warstwa ludowej inteligencji. Między klasą robotniczą, pracującym chłopstwem oraz inteligencją istnieją różnice wynikające z charakteru wykonywanej pracy i zajmowanego miejsca w społecznym podziale pracy oraz z różnych stosunków własnościowych.

Różnice te nie są przeciwstawne. Żadna z wymienionych klas i warstw społecznych nie jest klasą mogącą wyzyskiwać i uciskać inne, toteż w zasadniczych sprawach cele ich działalności są wspólne. Nie istnieje bowiem między nimi materialne podłoże antagonizmów, a zakres wspólnych potrzeb i interesów jest tak rozległy, że ich naruszenie szkodziłoby każdemu z tych partnerów.

Socjalistyczne stosunki ekonomiczne nie obejmują jednak całej gospodarki narodowej. Struktura klasowa naszego społeczeństwa na obecnym etapie rozwoju także nie ma charakteru jednolitego. Obok klas i warstw związanych z własnością społeczną i z socjalistyczną ideologią, istnieją grupy społeczne opierające swój byt na własności indywidualnej i gospodarce drobnotowarowej. Istnieją również warstwy będące pozostałością burżuazji, która pozbawiona swej bazy ekonomicznej i aparatu ucisku nie rezygnuje dobrowolnie z utraconych pozycji. W wielu grupach społecznych utrzymują się również burżuazyjne poglądy moralne i obce socjalizmowi poglądy polityczne.

Istnieją również imperialistyczne państwa, które wzmagają napięcie w stosunkach międzynarodowych, nasilają dywersję ideologiczną dla powstrzymania socjalistycznych przemian w Polsce i innych krajach. Z tego też powodu nie zakończona została w całości walka klasowa, a państwu ludowemu pozostają w związku z tym ważne zadania ochrony i rozszerzania interesów ludzi żyjących z pracy własnych rąk.

We współczesnych czasach walka ideologiczna stała się najszerszą płaszczyzną walki klasowej między dwoma systemami: socjalistycznym i kapitalistycznym. Walka ta toczy się o poglądy i postawy ludzi.

PRZEOBRAŻENIA SPOŁECZNO-EKONOMICZNE I POLITYCZNE OKRESU BUDOWNICTWA SOCJALIZMU I ICH WPŁYW NA KSZTAŁTOWANIE SIĘ POSTAW MORALNYCH SPOŁECZEŃSTWA

1. Kształtowanie moralności w programie budownictwa socjalizmu

Elementem programu socjalizmu od zarania ruchu rewolucyjnego jest moralny ideał społeczeństwa i człowieka, stosunków między ludźmi. Ustrój socjalistyczny to nie tylko określona forma własności środków produkcji, zarządzania itp. To także nowe, braterskie stosunki między ludźmi, nowe poglądy i postawy moralne ludzi.

Program wszechstronnej przebudowy społecznej ma głębokie uzasadnienie moralne, humanistyczne, bowiem służyć ona ma określonym celom moralnym: zaniechaniu wojen, zniesieniu wyzysku i nierówności, ustanowieniu sprawiedliwości społecznej, wszechstronnemu rozwojowi osobowości ludzkiej. Toteż udział w tej przebudowie komuniści zawsze pojmowali jako nakaz moralny i urzeczywistnianie najgłębszych ideałów moralnych ludzkości.

Program socjalizmu jako program humanizmu praktycznego zakłada zatem rozwój moralności wraz z rozwojem ekonomicznym i kulturalnym społeczeństwa. Moralności tej nie można jednak

traktować tylko jako końcowego efektu ekonomicznych i politycznych przemian socjalistycznych. Będąc od tych przemian zależne, socjalistyczne ideały moralne i postawy ludzkie warunkują zarazem tempo i kierunek dalszych procesów społecznych, wywierają wpływ na charakter całości życia społecznego. W tym sensie nie można ani przeciwstawiać, ani również oddzielać aspektu moralnego przebudowy socjalistycznej od jej aspektów politycznych i ideologicznych.

Określa to również treść poczynań wychowawczych w naszej armii. Mają one podwójne znaczenie. Z jednej strony jest to ogniwo w zespole ogólnospołecznych wysiłków wychowawczych, pozwalające wywierać wpływ na postawy moralne szerokich kręgów społecznych, przede wszystkim zaś młodzież odbywającą służbę wojskową. Z drugiej zaś strony realizacja wspomnianego zadania wiąże się bezpośrednio z kształtowaniem socjalistycznych zasad współżycia wewnątrz armii, ze stosunkiem młodzieży do podstawowych problemów służby wojskowej, w konsekwencji zaś z podnoszeniem walorów bojowych armii jako siły obronnej państwa socjalistycznego.

Moralność socjalistyczna to ogół poglądów, ocen i norm moralnych, kształtujących się zarówno pod wpływem etycznych ideałów marksizmu, jak i pod wpływem historycznych, a także i bieżących rewolucyjnych doświadczeń i potrzeb mas ludowych. Stanowi ona odbicie obiektywnych potrzeb rozwoju społecznego na określonym etapie historycznym. Moralność ta dziedziczy ogólnoludzkie wartości moralne i jednocześnie zawiera postula-

ty klasowe — odzwierciedlające sytuację i walkę klasy robotniczej oraz służy aktualnym potrzebom budownictwa socjalistycznego. Są to rzeczy nierozdzielne.

Rozpatrując zasady moralności socjalistycznej z punktu widzenia ich treści, można wśród nich wyróżnić:

Po pierwsze — elementarne wymogi dotyczące bezpośrednich stosunków między ludźmi (uczciwość, szlachetność, prawdomówność itp.). Stanowią one niejako pierwszą warstwę moralności socjalistycznej, łączą ją z całą wartościową tradycją moralną ludzkości.

Po drugie — postulaty odnoszące się do sfery osobowości człowieka. Domagają się one postawy uspołecznionej, zaangażowanej, życia twórczego, zalecają bogactwo zainteresowań i aspiracji życiowych.

Po trzecie — ściśle z nimi związane są postulaty dotyczące stosunku człowieka do zjawisk społeczno-politycznych. Zaliczamy do nich postulaty socjalistycznego stosunku do pracy, poszanowania i pomnażania własności społecznej, patriotyzmu, solidarności z międzynarodowym proletariatem itp. Tu ujawnia się szczególnie wyraźnie klasowy charakter moralności socjalistycznej, a zarazem jej swoistość. Wszystkie zaś wyliczone grupy postulatów moralnych przeplatają się ze sobą i warunkują wzajemnie.

Należy dodać, że ze względu na praktyczny udział człowieka w zorganizowanej działalności społecznej do zespołu tych postulatów należą także wymogi stanowczości i konsekwencji, **sprawa**

ności działania, dyscypliny, zdolności podporządkowania się zasadom życia społecznego, a zarazem własnej inicjatywy i samodzielności w wykonywaniu wspólnych zadań, ciągłego wzbogacania wiedzy o świecie, podnoszenia kwalifikacji itp. Cechy te sprzyjają bowiem urzeczywistnianiu godnych moralnie celów i ideałów społecznych, dzięki czemu same uzyskują sens moralny.

2. Czynniki decydujące o kształtowaniu się socjalistycznych postaw moralnych

Wspominaliśmy już, że moralność socjalistyczna kształtuje się wraz z całokształtem socjalistycznych, ekonomiczno-politycznych przemian społecznych oraz pod ich wpływem. Scharakteryzujemy nieco bliżej podstawowe grupy czynników warunkujących rozwój tej moralności.

Należy do nich oczywiście i w pierwszym rzędzie grupa czynników ustrojowo-ekonomicznych. Wchodzi tu w grę zarówno baza ekonomiczna, czyli całokształt stosunków produkcyjnych, określonych przez charakter własności środków produkcji stanowiących podstawę naszego ustroju społecznego, jak i poziom rozwoju sił wytwórczych, możliwości techniczno-produkcyjne społeczeństwa.

Na tej podstawie powstały obiektywne warunki rozwoju socjalistycznego humanizmu w stosunkach między ludźmi, choć nie zostały jeszcze zrealizowane wszystkie zadania w dziedzinie ekonomiki.

Zołnierze ludowego Wojska Polskiego charakteryzują się patriotyzmem i internacjonalizmem, ofiarnością i zaangażowaniem w służbie dla kraju i w budownictwie socjalizmu

W skład czynników ekonomicznych wywierających wpływ na postawy moralne członków naszego społeczeństwa wchodzi też ich bezpośrednie warunki bytowe, możliwości nabywcze, zaopatrzenie, warunki mieszkaniowe, komunikacyjne itp. Program socjalizmu zakłada m.in. stałe doskonalenie swych warunków, temu podporządkowane są określone poczynania naszej partii i socjalistycznego państwa.

Na kolejną grupę czynników wpływających na kształt moralności socjalistycznej składają się zjawiska znajdujące się poza sferą ekonomiczną, ale

stanowiące zobiektywizowane, zinstytucjonalizowane wobec jednostek formy współżycia ludzi. Są to formy organizacji pracy, ustawodawstwo, polityka prawna, sposób zarządzania gospodarką, funkcjonowanie terenowych organów władzy, zasady zatrudniania, premiowania społecznego itp. Czynniki te są oczywiście zależne od podstaw ustrojowych, są one jednak również w dużej mierze zależne od decyzji ludzi zajmujących określone szczeble w strukturze społecznej, zależą od ich dojrzałości politycznej i moralnej.

Zinstytucjonalizowane formy organizacji społecznej wywierają korzystny wpływ na stan moralności — należą do nich np. sprawna organizacja pracy, skuteczna kontrola, jednoznaczne przepisy prawne. Utrwalanie ich — to również utrwalanie pożądaných zasad moralnych.

Na postawy moralne członków naszego społeczeństwa wpływają wreszcie elementy ideowo-wychowawcze: bezpośrednie oddziaływanie wychowawcze — zwłaszcza na młodzież, popularyzacja zasad moralności socjalistycznej i socjalistycznego wzoru osobowego człowieka. W tej właśnie dziedzinie ujawnia się wpływ przeżytków, wpływ obcych socjalizmowi ideologii, niesocjalistycznych wzorów życiowych. Wpływowi tym ulega zarówno pokolenie starsze, jak i środowisko młodzieżowe. Walka z naciskiem niesocjalistycznych wzorów moralnych jest też jednym z czynników rozwoju moralności socjalistycznej.

3. Kształtowanie się moralności socjalistycznej — procesem historycznym

Rozwijanie moralności socjalistycznej, odpowiadających ideałom socjalizmu i nowym stosunkom społecznym postaw moralnych wszystkich obywateli jest niezbędnym elementem budownictwa socjalistycznego. Element ten jest zarówno konsekwencją, jak i warunkiem całokształtu socjalistycznych przeobrażeń społeczno-ekonomicznych.

Socjalistyczny ideał moralny nowych warunków społecznych, jak każdy ideał wyrasta oczywiście z podłoża materialnego, wyraża sytuację ekonomiczną określonych klas społecznych — ludzi pracy. Ale zarazem — splatając się z całym programem społeczno-politycznym i metodami jego ziszczenia — wyprzedza on aktualne warunki, pobudza do tworzenia nowych. Ideał ów, a także polityka gospodarcza świadomie organizowanego postępu technicznego, opiera się zatem na akceptowanych w naszym społeczeństwie wartościach moralnych. Stanowią one jakby założenia wstępne — moralne warunki procesów techniczno-ekonomicznych. Procesy te nie tylko dokonują się w określonym klimacie obyczajowo-moralnym, ale także same ten klimat wytwarzają.

Zbudowanie społeczeństwa socjalistycznego pod żadnym względem, zwłaszcza zaś w obszarze świadomości i postaw ludzkich, nie jest aktem jedno-razowym, lecz długotrwałym i trudnym procesem. Zniesienie klas antagonistycznych, uspołecznienie środków produkcji czy reforma rolna nie znoszą automatycznie wszelkich zjawisk odczuwanych ja-

ko moralnie ujemne, których źródła tkwią bądź w sferze obiektywnych warunków — jak nierówność materialna — bądź w sferze subiektywnych postaw ludzi, w poziomie ich wiedzy, kultury, moralności. Charakter naszego okresu przechodzenia od stosunków kapitalistycznych do socjalistycznych ujawnia się również w sferze owych postaw w tym, że obok socjalistycznych występują tu jeszcze postawy niesocjalistyczne.

Moralność socjalistyczna nie jest jeszcze zjawiskiem powszechnym w naszym społeczeństwie. Jest to moralność w procesie tworzenia się — kształtuje się ona wraz z umacnianiem ekonomiki oraz kultury socjalistycznej. Jak każdy postępowy proces społeczny, tak i proces powstawania nowej moralności jest trudny, złożony i pełen wewnętrznych sprzeczności.

W dziedzinie poglądów na charakter i kierunek przeobrażeń moralnych w naszym społeczeństwie występuje jednakże wiele mitów i nieporozumień. Na jednym biegunie występuje tu bezwzględny krytycyzm, żądanie, by w każdym momencie i pod każdym względem rzeczywistość odpowiadała ideałom, pojmowanym bez uwzględnienia realnych warunków konkretyzujących ich treść i umożliwiających ich spełnienie.

Na drugim biegunie znajduje się stanowisko bezkrytycyzmu w stosunku do rzeczywistości, polegające bądź na uznaniu jej za doskonałą pod każdym względem, bądź na usprawiedliwianiu jej niezgodności z ideałami w imię przyszłej, mającej nadejść automatycznie zgodności. Jest to jednoznaczne z rezygnacją z moralnej krytyki zjawisk

ujemnych z punktu widzenia ideałów socjalizmu, z moralnego kryterium oceny rzeczywistości.

Wymogi zaangażowania ideowego oraz realizmu i racjonalizmu spełnia natomiast w omawianej kwestii ujęcie rzeczywistości jako procesu. Kluczem do takiej interpretacji zjawisk społecznych jest myśl, iż socjalizm wraz ze swą kulturą i moralnością jest w naszych warunkach zarówno już stworzoną, realnie istniejącą rzeczywistością, jak i ideałem, którego realizacja wymaga jeszcze wiele czasu i społecznych wysiłków.

Z jednej więc strony — zgodnie z tym stanowiskiem — dostrzegać należy realne dokonania w dziedzinie realizacji socjalistycznego ideału społeczeństwa i człowieka.

Z drugiej strony niezbędne jest moralne wartościowanie zjawisk i stosunków społecznych oraz postaw ludzkich, odróżnianie postaw socjalistycznych od niesocjalistycznych, krytyka i przezwyciężanie tego, co niezgodne z ideą socjalizmu.

Nasza rzeczywistość społeczna jest bowiem dynamicznym i wielce złożonym procesem. Nieprzypadkowo okres, w którym żyjemy nazywamy „okresem przejściowym” — występują tu bowiem różne zjawiska i tendencje, wiele zjawisk i przedsięwzięć traktujemy jako niezbędne, choć uciążliwe momenty na drodze do doskonalszego społeczeństwa.

Złożoność procesów przechodzenia od kapitalizmu do socjalizmu — pod względem politycznym, ekonomicznym, moralnym — przewidywali zresztą twórcy teorii naukowego socjalizmu. Marks pisał np. o tym okresie w *Krytyce procesu*

Żołnierze naszego wojska realizują na swym odcinku służby i pracy uchwały VI Zjazdu PZPR. Ideowość, wysoka dyscyplina, przodownictwo cechują naszych żołnierzy

gotajskiego w sposób następujący: „Mamy tu do czynienia nie z takim społeczeństwem komunistycznym, które rozwinęło się na własnej podstawie, lecz przeciwnie, z takim, które dopiero wyłania się ze społeczeństwa kapitalistycznego, które zatem pod każdym względem — ekonomicznym, moralnym, umysłowym — nosi jeszcze na sobie znamiona starego społeczeństwa, z którego łona pochodzi”¹.

¹ K. Marks, F. Engels, *Dzieła wybrane*, t. II, Warszawa 1949, s. 14.

Podobnie pisał Lenin: „czy zdarzało się w dziejach, żeby nowy sposób produkcji przyjął się od razu, bez długiego szeregu niepowodzeń, błędów, recydyw? Pół wieku po upadku poddaństwa na wsi rosyjskiej istniało jeszcze niemało przeżytków feudalnych. Pięćdziesiąt lat po zniesieniu niewolnictwa w Ameryce, Murzyni żyli tam jeszcze ciągle w sytuacji półniewolników. Inteligencja burżuazyjna, z mienszewikami i eserowcami włącznie, jest wierna sobie służąc kapitałowi i posługując się w dalszym ciągu na wskroś fałszywą argumentacją: przed rewolucją proletariatu zarzucali nam utopijność, a po rewolucji żądają od nas fantastycznie szybkiego usuwania śladów przeszłości!

Ale my nie jesteśmy utopistami (...), wiemy także, że ślady przeszłości w obyczajach przez pewien czas po przewrocie nieuchronnie będą przeważały nad pędami nowego życia (...). Naigrzanie się ze słabości nowych pędów, taniutki sceptycyzm inteligencki (...) wszystko to są w istocie rzeczy metody klasowej walki burżuazji przeciw proletariatu”².

Przezwyciężanie ujemnych moralnie zjawisk w naszym życiu partia traktuje jako jedno z podstawowych zadań organizacyjno-wychowawczych. Mówi o nich otwarcie, odsłania ich źródła i podejmuje z nimi stanowczą walkę. Czym innym jednak jest krytyka zjawisk ujemnych, wynikająca z rzeczywistego zaangażowania i troski o dalszy rozwój naszego społeczeństwa, a czym innym jednostronna, demagogiczna krytyka prowa-

² W. I. Lenin, *Dzieła*, t. 29, Warszawa 1956, s. 420.

dzona z pozycji walki z socjalizmem, przypisująca mu różne wady, mające rzekomo wynikać z samej istoty tego ustroju. Żadne ze wspomnianych zjawisk, które poddajemy krytyce, z pozycji socjalistycznego zaangażowania nie są „wieczne” i nieusuwalne. Nieodzownym punktem wyjścia przy moralnej ocenie sytuacji naszego społeczeństwa jest zaś uwzględnienie moralnego sensu i moralnych skutków socjalistycznych przeobrażeń społecznych.

4. Moralna wartość przemian społeczno-ekonomicznych

Można wyróżnić dwie podstawowe sfery, w których dokonują się przemiany o charakterze socjalistycznym. Jedną z nich stanowią przemiany warunków ekonomicznych, politycznych, a także prawnoinstytucjonalnych. Na ich gruncie kształtuje się moralność socjalistyczna. Należy przy tym dostrzegać związki, jakie w procesie jej powstawania zachodzą między przeszłością, teraźniejszością i przyszłością. Mówiąc o dniu dzisiejszym, o stanie aktualnym, trzeba zatem dostrzegać procesy dokonane oraz dalsze tendencje rozwojowe. Należy również dostrzegać ściśle związki zachodzące między działalnością ekonomiczno-polityczną a moralnością. Tak właśnie problemy przemian społecznych w naszym kraju ujęte są w tezach programowych VII Plenum: „*Burżuazyjnym celom „gromadzenia bogactw” — czytamy w nich — którym towarzyszy egoizm i obojętność społecz-*

na oraz rozpiętość między cywilizacją techniczną a poziomem kultury, przeciwstawiamy własną wizję nowoczesnego społeczeństwa, z gruntu odmienną dzięki swej społecznej i humanistycznej treści. Jest to wizja, w której nowoczesność technologiczna i dynamiczny postęp gospodarczy zapewniają społeczeństwu pewność jutra, równy start oraz upowszechniają wysoki standard socjalny ogółu, tworzą nową obyczajowość, uszlachetniają stosunki międzyludzkie, eliminują nieodłączne od kapitalizmu drastyczne nierówności społeczne, uzależnienie pozycji społecznej człowieka od stanu majątkowego”³.

Podstawą wszelkich przemian moralnych w sferze świadomości, a zarazem czynnikiem nadającym określoną jakościowo treść moralną ustrojowi, wreszcie przedmiotem podstawowych wartościowań moralnych jest oczywiście powstanie i rozwój socjalistycznej b a z y społeczno-ekonomicznej. W dziedzinie stosunków produkcyjnych oraz sił wytwórczych zaszły w naszym społeczeństwie istotne przemiany, wywierające niewątpliwie dodatni wpływ na rozwój socjalistycznych postaw moralnych. Należy do nich przede wszystkim uspołecznienie środków produkcji i rozwój przemysłu kraju oraz odpowiadające mu zniesienie podstawowych form wyzysku człowieka przez człowieka w procesie pracy, zniesienie wynikającej z walki o pracę konkurencji między ludźmi, społecznej nierówności i niesprawiedliwości. Przeję-

³ VII Plenum KC PZPR. Podstawowe dokumenty i materiały, Warszawa 1972, s. 75—76.

cie przez naród środków produkcji spowodowało, że dochód narodowy przeznaczany jest w całości na zabezpieczenie potrzeb mas społecznych, tak w sensie dalszego rozwoju kraju, jak i w sensie spożycia zbiorowego (oświata, kultura, nauka, ochrona zdrowia, świadczenia socjalne itp.) oraz indywidualnego. Masy te zdobyły także status pełnoprawnego współgospodarza kraju, wywierającego wpływ na sprawy jego życia społeczno-ekonomicznego.

Dotyczy to zwłaszcza klasy robotniczej, której liczebność wraz z uprzemysłowieniem pokaźnie wzrosła, która przy tym stała się klasą przodującą w sensie roli społecznej, uzyskując zaś nowe warunki materialne uzyskała nowe szanse rozwoju politycznego i kulturalnego.

Zmiany społeczno-ekonomiczne, jakie zaszły w naszym kraju, w całej pełni widoczne są i w naszym wojsku. Zmienił się bowiem jego ogólny, klasowy charakter, nowe są jego cele: obrona socjalistycznych zdobyczy narodu. Nowy też jest charakter składu osobowego naszej armii. Znikły w niej przedziały klasowe między kadrą zawodową a masą żołnierską, powstały warunki dla wzajemnego zaufania, szacunku i solidarności. Odnosić też trzeba wpływ rozwoju gospodarki narodowej na techniczne wyposażenie armii oraz wpływ rozwoju demokratyzacji życia i rozwoju szkolnictwa na stan wykształcenia żołnierzy, na ich poziom polityczny, intelektualny i stan obywatelskiej świadomości.

W wyniku radykalnych zmian społecznych dokonują się w życiu naszego społeczeństwa także

przemiany ewolucyjne, obejmujące wszystkie jego dziedziny. Przykładowo jedynie wspomnieć można urbanizację, doskonalenie bazy technicznej produkcji, tworzenie nowych gałęzi wytwórczości itp. Z dziedziny społeczno-politycznej wymienić tu należy m.in. rozwój demokratycznych form zarządzania, socjalistycznej praworządności, różnorodnych form samorządów społecznych. W dziedzinie sytuacji materialnej i socjalnej zmiany te obejmują m.in. rozwój szkolnictwa, zwłaszcza zawodowego, służby zdrowia, budownictwa mieszkaniowego, stopniowe zmniejszanie się różnic w poziomie kulturalnym poszczególnych środowisk, zwłaszcza zmniejszanie się różnic w warunkach pracy i życia na wsi i w mieście, w warunkach pracy fizycznej i umysłowej.

Przemiany te dają się więc uchwycić za pomocą pojęć politycznych i ekonomicznych. Mają one jednak nie tylko sens polityczny i ekonomiczny, ale zarazem humanistyczny. Wydobycie tego sensu przy użyciu pojęć moralnych jest niezbędne dla zrozumienia charakteru rewolucji socjalistycznej, jej wszechstronnych konsekwencji.

Moralne znaczenie rewolucyjnych przeobrażeń społecznych polega głównie na tym, iż spowodowały one wydźwignięcie podstawowych mas narodu z zacofania materialnego i kulturalnego, przywrócenia im godności ludzkiej i obywatelskiej, otwarły przed masami społecznymi szanse rozwoju, tworzenia i korzystania z dóbr narodowych, współdecydowania o losie narodu. Zniesione więc zostały podstawowe społeczne źródła nieszczęść i poniżenia mas społecznych —

stworzono podstawowe społeczne warunki ich ludzkiej egzystencji. I to są realia humanizmu socjalistycznego, zdecydowanie wykraczające poza krąg wszelkich dotychczasowych gołosłownych haseł, wezwań i przyrzeczeń.

Ekonomiczno-polityczne przeobrażenia w Polsce Ludowej stanowią również obiektywną podstawę humanizacji stosunków między ludźmi, ich współżycia. Zniesienie nierówności, antagonizmów klasowych, zrównanie ludzi w ich uprawnieniach i obowiązkach obywatelskich — stwarza warunki takiego współżycia, w którym dominuje nie wrogość lub obojętność, lecz bezinteresowność, solidarność ludzka, braterska pomoc i życzliwość wzajemna, poszanowanie godności ludzkiej. Nie znaczy to, że we współżyciu ludzi przeważają w naszym społeczeństwie zasady moralności socjalistycznej. Właśnie w tej sferze spotykamy najwięcej pozostałości dawnej moralności, tu dokucza nam znieczulica, intryganctwo, różne formy naruszania godności człowieka. Rzecz jednakże w tym, że zarówno zniesienie podstawowych różnic i sprzeczności klasowych, równouprawnienie społeczne ludzi i umacniająca się jedność ich celów i dążeń, jak i rozwijająca się kultura socjalistyczna stwarzają realną, pierwszą w historii możliwość wyeliminowania tych zjawisk ze współżycia ludzi.

Przemiany te stwarzają wreszcie nowe szanse kształtowania się ludzkiego losu, zabezpieczenia praw obywatelskich jednostki, rozwoju jej osobowości. Pojęcie: „rozwój osobowości ludzkiej” ma w tych warunkach sens praktyczny, oznacza możliwość dostępu do dóbr kulturalnych, do oświaty,

Wielu żołnierzy naszego wojska wyróżniło się czynami wymagającymi wielkiej odwagi i poświęcenia. Bohaterowie Czasu Pokoju na spotkaniu z Ministrem Obrony Narodowej gen. armii Wojciechem Jaruzelskim

prawo do pracy, możliwość uzyskiwania kwalifikacji zawodowych. Otwiera to z kolei — nie zawsze w pełni wykorzystywane — nowe możliwości udziału jednostki w życiu społecznym, jej aktywności i zaangażowania, poszerzania jej intelektualnych i kulturalnych potrzeb i zainteresowań.

5. Tendencje przemian świadomości moralnej

Drugą ze wspomnianych sfer stanowią przemiany świadomości moralnej społeczeństwa — po-

gładów moralnych, osobowości ludzi. Podstawową tendencją, najbardziej dynamiczną mimo wszelkie ograniczenia i trudności jest tu tendencja socjalistyczna.

W warunkach społeczeństwa socjalistycznego wzrasta znaczenie świadomości ludzi, udział ich subiektywnych cech intelektualnych, moralnych w życiu społeczno-ekonomicznym, wzrasta wpływ postaw jednostek ludzkich, ich dojrzałości moralnej, poczucia odpowiedzialności, motywacji moralnej, na fakty i procesy społeczne. W warunkach planowanego kierowania tymi procesami znacznie więcej zależy od dojrzałości politycznej i moralnej poszczególnych jednostek niż w takich warunkach, w których głównym motywem działania ludzi jest osobisty interes. Wysoki stopień owej dojrzałości ujawnianej w postępowaniach, ma tu bezpośredni wpływ na losy społeczeństwa, na jego dobro i rozwój. Ale też i niedojrzałość moralna, nieuczciwość poszczególnych jednostek, z których każda wywiera jakiś wpływ na sprawy społeczne, wywołuje skutki ujemne o zasięgu społecznym. Związane to jest głównie z istnieniem społecznej formy własności oraz możliwości i potrzeby decydowania — w większym zakresie niż w poprzednich społeczeństwach — o sprawach całego społeczeństwa przez poszczególnych ludzi.

W społeczeństwie podzielonym na antagonistyczne klasy społeczne, na posiadających i nie posiadających, różne przejawy zła (wzysk, poniżenie godności ludzkiej, wzajemna wrogość ludzi), cierpienia i krzywdę ludzką powodują oczywiście poszczególne jednostki, postępujące bez skrupu-

łów, egoistycznie. Jednakże źródła takich postaw są znacznie głębsze — tkwią one w klasowej strukturze społecznej i w sprzecznościach klasowych, w istnieniu prywatnej własności środków produkcji i związanej z nią niepodzielnie niesprawiedliwości i nierówności społecznej.

Na ową strukturę klasową i jej społeczne konsekwencje nie mają większego wpływu osobiste wartości moralne poszczególnych ludzi. Natomiast w społeczeństwie socjalistycznym źródłem krzywdy i poniżenia poszczególnych jednostek może być na przykład biurokracja, dygnitarstwo czy bezduszość, istnienie zaś tych zjawisk w dużym stopniu zależne jest od osobistych wartości moralnych konkretnych ludzi, ściślej — wiąże się z brakiem takich wartości.

Niedojrzały moralnie, nieuczciwy, obojętny na los społeczeństwa i jednostki pracownik w jakiegokolwiek dziedzinie życia społecznego powoduje, że zmarnotrawione zostają w jakimś stopniu efekty socjalistycznych przeobrażeń społecznych — ekonomicznych, politycznych, socjalnych. Karierowicz spełniający określone funkcje społeczne, zbiurokratyzowany urzędnik sprawiać mogą, że w świadomości konkretnych ludzi, stykających się bezpośrednio z takimi postawami, rodzi się niechęć do najbardziej celowych i słusznych decyzji społeczno-politycznych. Podobnie ci, którzy trwonią lub rozkradają mienie społeczne, zmniejszają możliwości rozwoju kraju, pomniejszają materialny dorobek społeczny. Ponadto zaś istnienie takich ujemnych zjawisk społecznych, jak biurokracja, działalność klik przestępczych, kumoterstwo itp.

wpływa demoralizująco na otoczenie i pomniejsza siłę oddziaływania socjalistycznych ideałów moralnych.

Społeczne znaczenie rozwoju socjalistycznej świadomości moralnej jednostek jest w naszych warunkach tym większe, że zanikają w nich stopniowo lub należą do przeszłości takie upodlające człowieka wyznaczniki postępowania ludzkiego, jak strach, głód, bezrobocie i związana z nim obawa przed utratą środków do życia.

Likwidacja bezrobocia w skali społecznej i uspołecznienie środków produkcji ten wyznacznik usunęły. Powstanie własności społecznej wymaga z kolei wzrostu poczucia odpowiedzialności za losy i dobro społeczeństwa tak w skali ogólnej, jak i na terenie zakładu pracy, w miejscu zamieszkania, w jednostce wojskowej itp., czyli zwiększenia wpływu motywacji moralnej na postępowanie ludzi.

Najistotniejsza ze zmian jakie zachodzą w dziedzinie świadomości moralnej i w postępowaniu ludzi dotyczy uspołecznienia ludzi. Znajduje to wyraz m.in. w rozwoju aktywności i zaangażowania społecznego, we wzroście poczucia obywatelskiej odpowiedzialności za poszczególne dziedziny życia społecznego i za losy całego kraju.

Innym przejawem jest wzrost moralnej rangi pracy jako wartości nadającej ludzkiemu życiu sens i znaczenie, określającej miejsce człowieka w życiu społecznym. W coraz szerszym zakresie praca przestaje być w świadomości ludzi jedynie koniecznością, sposobem zdobywania środków do życia, staje się zaś wewnętrzną potrzebą, z którą

wiąże się oczekiwanie satysfakcji moralnej. „W społeczeństwie, które tworzymy — stwierdzają Tezy VII Plenum — praca staje się coraz bardziej nie tylko środkiem zapewnienia egzystencji, lecz także źródłem moralnej satysfakcji osobistej i społecznej, zawodowej i narodowej. W miarę wzrostu poziomu wykształcenia, szerszego dostępu do kultury i zwiększenia czasu wolnego doskonalić się będzie osobowość człowieka o wielostronnych zainteresowaniach, aktywnego uczestnika procesów społecznych, współbudowniczego i gospodarza kraju”⁵. Stąd też i w ocenie ludzi coraz większego znaczenia nabierają ich wewnętrzne, osobiste, a nie zewnętrzne (pieniądze, przedmioty) wartości. Sama praca zaś coraz częściej oceniana jest z punktu widzenia jej przydatności społecznej.

Na tej podstawie utrwała się nowa hierarchia uznawanych wartości. W hierarchii tej na czołowe miejsce wysuwana jest praca użyteczna społecznie, kwalifikacje zawodowe, wiedza, takie wartości osobowe jak siła woli, prawość charakteru itp. Wskazują na to różne badania zwłaszcza przeprowadzane w środowiskach młodzieży i dotyczące jej poglądów na to, co w życiu jest moralnie wartościowe. Miarą osobistego sukcesu jest w oczach młodzieży coraz częściej nie bogactwo materialne, lecz interesująca praca i jej wyniki, wysokie kwalifikacje, uznanie społeczne, szacunek, przyjaźń. Tym samym społecznie użyteczna, wymagająca wysokich umiejętności, wykonywana ze znanstwem i poczuciem odpowiedzialności pra-

⁵ VII Plenum..., cyt. wyd. s. 77.

Żołnierze Zjednoczonych Sił Zbrojnych Układu Warszawskiego w czasie przyjacielskiego spotkania, pełnego wzajemnej serdeczności, koleżeństwa i przyjaźni

ca staje się w coraz szerszych kręgach społecznych — mimo utrzymującej się postawy cwaniactwa, lekceważenia pracy przez „urodzonych w niedziele”, czy niesolidności — jednym z podstawowych mierników ludzkiej wartości. Zasada ta towarzyszy sobie drogę zarówno w osobistych odczuciach, jak i w sposobie społecznego premiowania ludzi, jako kryterium awansowania itp.

Socjalistyczne przeobrażenia ekonomiczne i kulturalne znajdują zatem wyraz i w charakterze naszych roszczeń moralnych. W świadomości społeczeństwa na skalę społeczną „zadomowiły się”

już trwale wszystkie podstawowe ideały moralne socjalizmu. Powszechnie aprobujemy bowiem ideały dotyczące życia społecznego — pokoju, równości, sprawiedliwości, szacunku dla człowieka pracy — jak i ideały człowieka wszechstronnie rozwiniętego, kulturalnego i moralnego. W świetle tych ideałów tym jaskrawiej zaś dostrzegamy wszystko, co jest sprzeczne z charakterem naszego ustroju i jego tendencjami rozwojowymi.

Z tym zaś związany jest fakt, że stopniowo w świadomości moralnej społeczeństwa polskiego zmieniają się proporcje między rangą człowieka i rangą rzeczy. Humanistyczny ideał socjalizmu, według którego człowiek jest wartością naczelną, twórcą i użytkownikiem świata przedmiotów, nabiera coraz większego znaczenia praktycznego, znajdując wyraz w różnych dziedzinach naszego życia. Podobny sens mają przeobrażenia zachodzące w poglądach na życie i jego wartość, z czym wiąże się wzrost ambicji i aspiracji życiowych, poczucie własnej godności i pełnowartości obywatelskiej. Potrzeba wykształcenia, wiedzy, uznania społecznego z tego właśnie tytułu stała się jedną z bardziej powszechnych potrzeb członków naszego społeczeństwa. Wzrastające wymagania kulturalne należą do tej samej kategorii.

Wspomnieć tu również należy o wyraźnej w naszych warunkach socjalistycznej tendencji w stosunkach między ludźmi — w których stopniowo toruje sobie drogę zasada solidarności ludzkiej, życzliwości i bezinteresowności.

O zmieniającym się pod wpływem przeobrażeń społeczno-ekonomicznych obliczu moralnym nasze-

go społeczeństwa świadczą też — bynajmniej nie sporadyczne — przejawy bohaterstwa i poświęcenia, ujawnione tak w warunkach pracy, jak i w stosunkach między ludźmi. (Mamy tu na myśli przypadki np. ratowania cudzego życia lub mienia społecznego z narażeniem własnego życia). Oczywiście, tego rodzaju postawy odpowiadają ogólnoludzkim wymaganiom moralnym, a analogiczne do nich występowały i w społeczeństwie przedsocjalistycznym. W naszym społeczeństwie zachowania takie są jednak zgodne z socjalistycznym systemem wartości i odpowiadają charakterowi stosunków społecznych.

Nie jest to jednakże tendencja jedyna i powszechna — moralność naszego społeczeństwa nie jest bowiem w pełni zgodna z dokonanymi już przemianami w podstawach jego bytu. Moralność socjalistyczna nie jest jeszcze zjawiskiem powszechnym w naszym społeczeństwie. Obok niej utrzymują się postawy moralne wyrastające na podłożu religijnym, także w swym tradycyjnym kształcie. W grę wchodzi tu zatem religijna motywacja moralna i hierarchia wartości wraz z tradycyjną nietolerancją, przedkładaniem norm o charakterze rytualnym, obrzędowym nad wartości i zasady dotyczące życia i współżycia społecznego.

Zarazem jednak dostrzec należy i inny nurt, przybierający na sile pod wpływem przeobrażeń socjalistycznych — czyli rozwój zaangażowania socjalistycznego ludzi wierzących, laicyzację przekonań i motywów moralnych pozwalających im angażować się w budownictwo socjalizmu.

Odrębną grupę i tendencję stanowią w naszym

społeczeństwie przejawy moralności mieszczań-
skiej. Przypominając skrótowo tę tendencję moż-
na stwierdzić, że w stosunku jednostki do świata
społecznego postawę mieszczańską cechuje egoizm,
stawianie na pierwszym miejscu własnego, wąsko
pojętego interesu osobistego, nieliczenie się z ce-
lami i potrzebami społeczeństwa, obojętność na
zło społeczne, unikanie odpowiedzialności osobis-
tej za sprawy życia zbiorowości.

We współżyciu człowieka z innymi ludźmi po-
stawa ta charakteryzuje się brakiem wrażliwości
na ich losy, wyrachowaniem, niezdolnością do
bezinteresownego odruchu serca, zakłamaniem
i obłudą, wyniosłością w stosunkach z ludźmi, sto-
sowaniem podwójnej miary moralnej: jednej dla
siebie, drugiej dla innych ludzi.

Mieszczańska postawa moralna wyraża się tak-
że w określonej hierarchii celów życiowych, dążeń
i aspiracji, uznawanych za moralnie cenne. W hie-
rarchii tej na czołowe pozycje wysunięte są wła-
sna kariera lub posiadanie wartości materialnych.
Stąd konsumpcyjny stosunek do życia, dążenie
do najwygodniejszego „urządzenia” się nawet
kosztem uczciwości, wulgarne rozumienie „uży-
cia”, jednostronność zainteresowań.

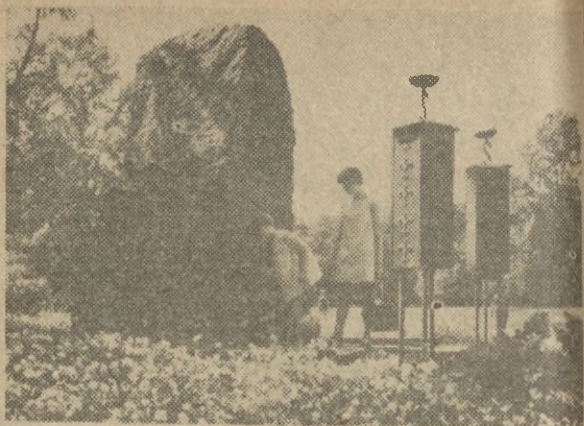
Nosicielami burżuazyjnych postaw moralnych
nie są jedynie przedstawiciele klas wyzyskują-
cych — nie występują one jedynie w społeczeń-
stwie kapitalistycznym. Różnorodne jej przejawy
widoczne są także i we współczesnym społeczeń-
stwie socjalistycznym. Moralność ta bowiem nie
tylko „nie wygasa” automatycznie w nowych wa-
runkach, ale — choć nie stanowią one dla niej

właściwej gleby — w niektórych sferach może wykazywać tendencję rozwojową.

Przyczyna żywotności tych postaw w naszym społeczeństwie tkwi — z jednej strony — w nawarstwieniu burżuazyjnych przeżytków w świadomości naszego społeczeństwa oraz w aktualnych naciskach obcych nam wzorów, z drugiej zaś — w sprzecznościach towarzyszących skomplikowanym procesom przechodzenia na tory gospodarowania socjalistycznego. Należą tu m.in., szybka likwidacja zacofania technicznego kraju i zjawiający się na tym gruncie jeszcze szybszy wzrost ludzkich potrzeb i aspiracji, nie zawsze w pełni zaspokajanych, utrzymujące się nierówności materialne i kulturalne między ludźmi, rodzące rywalizację na płaszczyźnie posiadania, wreszcie i niedomagania pracy ideowo-wychowawczej.

W naszym społeczeństwie przejawy postaw mieszczańskich znajdują oczywiście konkretny wyraz, odpowiednio do nowych warunków. Oprócz egoizmu, karierowiczostwa, znieczulicy moralnej, obojętności wobec spraw społecznych, konsumpcyjnego nastawienia życiowego — ujawniają się one np. w biurokratycznej bezdusznosci, w różnych formach „legalnego” czerpania niezасłużonych korzyści, przywłaszczeniach sobie efektów cudzej pracy w wyniku nadużycia urzędowych uprawnień itp. Toteż przejawy tej moralności przyjmują w naszych warunkach szczególnie drastyczny charakter. Ich szkodliwość polega na tym, że godzą one bezpośrednio w szeroko pojęte dobro ogółu.

W sferze świadomości i postaw występuje w

Nasze społeczeństwo szczególną pamięcią otacza pomniki bohaterstwa i poświęcenia w walce o wolność naszego kraju

naszym społeczeństwie jeszcze inna tendencja. Jest nią, niewątpliwie ograniczona i występująca w całej historii tendencja amoralizmu, pod każdym lub przynajmniej pod pewnym względem. Jest ona zresztą wewnątrznie zróżnicowana. Z jednej strony wyróżnić tu można, ujmując sprawę jedynie przykładowo, chamstwo w dziedzinie współżycia ludzi, brak elementarnej uczciwości, a w sferze pracy — brak rzetelności pracowniczej, obowiązkowości itp. Z drugiej strony występują tu już zjawiska o charakterze przestępczym, swoiste zwłaszcza dla tzw. marginesu społecznego. Należą do nich kradzieże, w tym zwłaszcza za-

grabianie mienia społecznego, a także chuligaństwo, prostytutka, przestępczość wśród młodzieży. Są to zjawiska wymagające przeciwdziałania ze strony powołanych do tego organów porządkowo-represyjnych, ale stanowią one w naszym życiu istotny problem moralny.

Oczywiście, występujące w naszym społeczeństwie postawy moralne można klasyfikować i w inny sposób, uwzględniając inne kryteria lub określone środowiska. J. Szczepański na przykład dzieli ludzi w wieku produkcyjnym na trzy kategorie, mając na uwadze ich postawy. Do pierwszej kategorii zalicza „ludzi przyczyniających się do szybkiego rozwoju gospodarki i kultury, ludzi pchających Polskę naprzód i w górę. Należą do nich ci wszyscy, którzy do naszej gospodarki, kultury, życia publicznego wnoszą nowe idee, nowe pomysły, inicjatywę, którzy wykonują swoją pracę na wysokim poziomie jakości, którzy sprawnie ją organizują, udoskonalają organizację, administrację, którzy podnoszą jakość produkcji, jakość załatwianych spraw, podejmują decyzje przynoszące pozytywne skutki”. Druga kategoria „to ci wszyscy pracujący, którzy swoją pracę przyczyniają się do utrzymania elementarnego poziomu, którzy, podobnie jak trójkowi uczniowie i studenci, wykonują swoją pracę na dostatecznym poziomie — ale nie posuwają niczego w swoich dziedzinach ani naprzód, ani wstecz”. Wreszcie do trzeciej kategorii autor zalicza „tych wszystkich, którzy swoją działalnością cofają Polskę wstecz, spychają ją w dół. Należą tu ci, których działalność bez względu na zamiary i intencje, przynosi szko-

dy, czyli przestępcy i chuligani", ci, „którzy żyją z cudzej pracy” oszuści i darmozjadzi, a także „producenci buble”, biurokraci, nieodpowiedzialni działacze i kierownicy, „próżniacy i bumelan-ci” itp.⁷

Obok socjalistycznych występują więc w naszym społeczeństwie również postawy niesocjalistyczne, a sprzeczności i niedojrzałość warunków okresu przejściowego znajduje wyraz w różnorodnych trudnościach moralnych.

Należy tu dodać, że pod wpływem socjalistycznych przemian społecznych wydatnie rozwinęła się wrażliwość moralna na ujemne, sprzeczne z istotą ustroju zjawiska. Powoduje to, że zjawiska negatywne, dawniej nie zauważane lub uchodzące za normalny składnik życia społecznego (nierówność, pasożytnictwo, lekceważenie uprawnień i godności obywatela itp.), są w naszym społeczeństwie źródłem silnych reakcji moralnych, przedmiotem powszechnej krytyki. Niekiedy prowadzi to do wygórowanych i aktualnie nierealnych roszczeń, na tym zaś tle — do stępujących aktywność społeczną rozczarowań.

6. Sprzeczności i trudności moralne okresu budownictwa socjalistycznego

Powtarzamy, iż na tle przemian i tendencji socjalistycznych bardziej widoczne są w naszym

⁷ J. Szczepański, *Rozważania o Rzeczypospolitej*, Warszawa 1971, s. 60—63.

społeczeństwie zjawiska zdecydowanie ujemne, które zakłócają i hamują jego tendencje rozwojowe. Zjawiska te sprowadzić można do kilku grup sprzeczności o charakterze moralnym.

Jednym z nich jest sprzeczność między ekonomiką i moralnością. Rodzi się ona na gruncie nie w pełni dojrzałych materialnych warunków społeczeństwa, zarówno w sensie stosunków klasowych (istnienie prywatnej własności środków produkcji, klas i różnic — choć nie antagonistycznych — interesów), jak i poziomu produkcji i zaopatrzenia (niski pod wielu względami stan ekonomiki, pozostałość zacofania technicznego, wadliwa organizacja i niska wydajność pracy itp.).

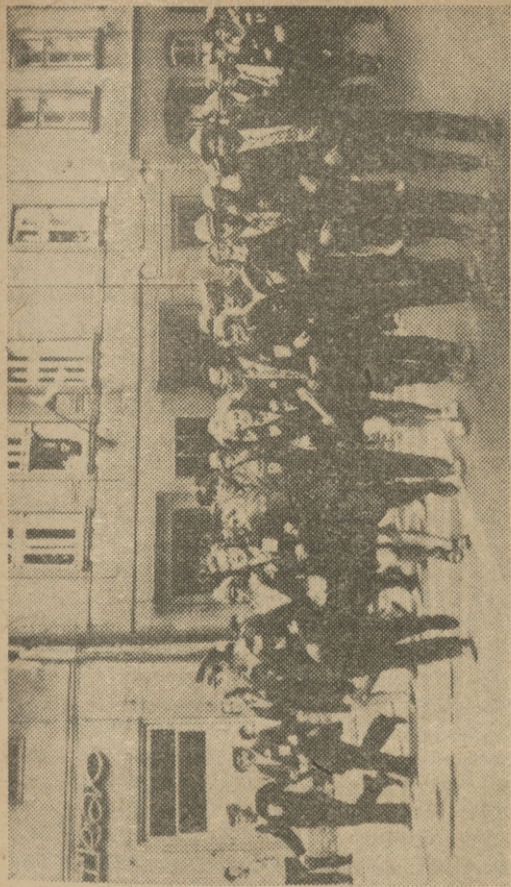
Podstawowym wyrazem tej sprzeczności jest utrzymywanie się zbyt jeszcze drastycznych różnic w usytuowaniu materialnym poszczególnych grup społecznych, niemożność spełnienia nie tylko wyższej zasady socjalistycznego egalitaryzmu — odnoszącej się do wyższej fazy komunizmu — i głoszącej: *„każdy według swych zdolności, każdemu według jego potrzeb”*, ale i zasady odnoszącej się do fazy niższej: *„każdemu według jego wkładu”*.

Ten stan rzeczy rodzi jeszcze m.in. rozbieżności między powodzeniem życiowym a wartością moralną człowieka, pogoń za powodzeniem kosztem tej wartości. Wiążą się z tym także konflikty między bieżącymi zadaniami ekonomiki (rentowność, wykonanie planu gospodarczego), a ogólniejszymi zasadami humanizmu (np. zatrudnienie jedynych żywicieli rodzin, mało wydajnych w produkcji).

Inną, choć związaną z powyższą grupę stanowią

sprzeczności zachodzące między dokonanymi już przemianami społeczno-politycznymi i ekonomicznymi — a pod wielu względami nie nadążającą za tym świadomością społeczną. W odniesieniu do naszego społeczeństwa można np. mówić o rozdźwięku między możliwościami i warunkami pracy a formami spędzania czasu wolnego, między warunkami i możliwościami materialnymi poszczególnych środowisk a poziomem ogólnej kultury. Po zniesieniu wyzysku pracy utrzymuje się też jeszcze zjawisko lekceważenia i unikania pracy. W warunkach socjalistycznego przemysłu utrzymuje się w różnych postaciach zjawisko naruszania mienia społecznego, a w parze ze zniesieniem antagonizmów między klasami nie idzie zniesienie antagonizmów między jednostkami, przejawów wrogości, intryganctwa, braku życzliwości. Stąd też zakłócenia w bezpośrednim współżyciu ludzi. Nadal w niektórych środowiskach dominuje aprobata mieszczańskiego w swojej istocie modelu kariery życiowej, utożsamianej jedynie z dobrobytem materialnym, konsumpcyjny stosunek do życia, egoizm i bierność wobec aktualnych problemów i potrzeb społeczeństwa, zjawisko bezideowości, karierowiczostwo, wykorzystywanie idei dla wygodnego urządzenia się w życiu oraz przejawy braku odpowiedzialności za własne działanie, „przerzucenie” jej na poszczególne instytucje, kolektywy czy przepisy.

Sygnalizowane tu ujemne zjawiska nie pojawiły się dopiero w naszym społeczeństwie. Są one dziedzictwem dotychczasowej historii, choć nie stanowią mechanicznie dziedziczonych pozosta-

Przedownicy pracy, nauki i wyszkolenia bojowego, wyróżniający się aktywnością, pracowitością i ofiarnością w pracy, nauce i szkoleniu na zlocie w Krakowie w 1973 r.

łości dawnych warunków i ukształtowanych w nich poglądów. Obce socjalizmowi poglądy i postawy wciskają się czasem w sfery, w których nie ujawniały się poprzednio, bądź w sfery, które w poprzednim społeczeństwie nie istniały. Sprzeczne z wymogami socjalistycznymi postawy poszczególnych ludzi ujawniają się na przykład w sferze działania instytucji państwowych, w sferze społecznego zarządzania produkcją i dystrybucją. Tu w grę wchodzi zwłaszcza naruszanie dyscypliny społecznej, a nade wszystko zjawisko biurokracji, bezduszności wobec potrzeb obywateli, nieliczenie się z krytyką, hamowanie inicjatywy i aktywności społecznej. Stwarza to dogodny grunt dla klikowości i systemu protekcji odczuwanych powszechnie w naszych warunkach jako wyjątkowo uciążliwe i odrażające.

Podobny charakter ma sprzeczność między zwiększającą się w warunkach społeczeństwa socjalistycznego rolą świadomości ludzi, w tym świadomości i postaw moralnych, a jej rzeczywistym poziomem i stopniem dojrzałości. Z tym wiąże się też sprzeczność między wysokim poziomem roszczeń moralnych a aktualnym stanem poczucia powinności poszczególnych ludzi wobec społeczeństwa i innych jednostek, dysproporcja między socjalistycznymi wyobrażeniami o tym co moralne, słuszne, pożądane — a rzeczywistym postępowaniem ludzi i poczuciem własnych obowiązków moralnych względem innych.

Przyczyny tych wszystkich zjawisk to, z jednej strony, wspomniane już dziedzictwo przeszłości, zwłaszcza zaś Polski burżuazyjno-obszarniczej

oraz aktualne naciski ideologii burżuazyjnej. Z drugiej strony należy do nich zespół wewnętrznych, aktualnych czynników. Tak np. obecny stan rzeczy nie pozwala jeszcze na zaspokojenie wszystkich potrzeb ludzi pracy w jednakowej mierze, co z kolei często sprzyja utrzymywaniu się takich zjawisk w sferze współżycia ludzi, jak brak życzliwości, intryganctwo czy karierowiczostwo. Szybka industrializacja i łatwość uzyskania pracy — zjawiska ze wszech miar pożądane — również mogą w pewnym okresie rodzić pewne uboczne i ujemne skutki (zmniejszenie się rzetelności pracowniczej, brak poszanowania pracy, mienia społecznego itp.).

Powstawanie nowych skupisk ludzkich, w których nie działają jeszcze hamulce w postaci nacisku opinii środowiska, zwłaszcza w warunkach osłabionej pracy ideowo-wychowawczej, w pewnych przypadkach sprzyja demoralizacji i przestępczości.

Na sytuację moralną naszego społeczeństwa ma także niewątpliwy wpływ przeszłość historyczna naszego kraju. W historii tej kształtowało się wiele cech moralnie dodatnich, ale obok tego zrodziły się, spotykane również obecnie, postawy ujemne. Tak np. okresy niewoli i walk wyzwolenicznych wpłynęły na rozwój patriotyzmu i umiłowania wolności, gotowości do poświęceń dla dobra narodu — ale z drugiej strony zrodziły utrzymujący się do dzisiaj brak szacunku do wytworów codziennej pracy, brak zdyscyplinowania społecznego itp.

Utrzymanie się tych zjawisk ułatwiają różno-

skie dysproporcje w sferze organizacji życia społecznego, wszelkie mankamenty w funkcjonowaniu poszczególnych instytucji społecznych. Jeśli bowiem jedne z owych instytucji i form organizacji społecznej wywierają korzystny wpływ na stan moralności, należą tu na przykład sprawna organizacja pracy, ciągła i rzetelna kontrola w przemyśle i handlu, jednoznaczne przepisy prawne to inne zjawiska — jak bałagan organizacyjny, nonsensy administracyjne, błędna polityka kadrowa — mają wręcz demoralizujący wpływ na społeczeństwo. Nie bez znaczenia są także zaniedbania wychowawcze, wieloletni brak koncepcji i konsekwencji w tej dziedzinie, słabości współczesnych instytucji społeczno-wychowawczych.

Powyżej naszkicowany stan rzeczy pozwala określać zarówno podstawowe, najbliższe zadania wychowawcze w naszym społeczeństwie, jak i metody oraz zespół środków oddziaływania na kształt moralności społecznej. W sposób najbardziej pełny i usystematyzowany znalazły one wyraz w materiałach VI Zjazdu oraz w Tezach Programowych przyjętych przez VII Plenum KC PZPR.

7. Dalsze zadania w dziedzinie rozwoju moralności socjalistycznej i warunki ich realizacji

Działalność zmierzająca do kształtowania socjalistycznych postaw moralnych musi uwzględ-

niać zarówno humanistyczny charakter ideałów etyki marksistowskiej i program socjalizmu, jak i realne potrzeby oraz trudności moralne naszego społeczeństwa.

W związku z tym jednym z zadań wychowawczych jest upowszechnianie elementarnych norm moralnych, odgrywających znaczenie w codziennym życiu ludzi. Normy niezbędne dla należytego funkcjonowania każdego organizmu społecznego, w warunkach socjalizmu nie tylko nie tracą na znaczeniu, lecz nabierają większej niż kiedykolwiek rangi.

Wpajanie tych norm nie wyczerpuje, rzecz jasna, zadań w dziedzinie kształtowania moralności socjalistycznej. Bowiem na ich czoło wysuwają się zasady dotyczące uczestnictwa jednostki w życiu społecznym. Stąd np. wynika potrzeba rozwijania indywidualnej wrażliwości na krzywdę społeczną we wszelkich jej postaciach. Podobnie ma się rzecz z rozwijaniem zaangażowania społecznego, czynnej postawy społecznej zarówno w sensie aktywności na rzecz budowania ustroju socjalistycznego, jak i w sensie aktywności społecznej „na co dzień”. Potrzeba takiej postawy wynika m.in. z charakteru naszego społeczeństwa, w którym jego członkowie są współgospodarzami kraju, odpowiedzialnymi za jego los i rozwój. Wynika ona również z założeń teorii marksistowskiej, wg której osobowość człowieka, jego los, szczęście i rozwój zależne są od struktury społeczno-ekonomicznej, od całości sytuacji w świecie społecznym. Sytuacja ta zależy natomiast m.in.

od świadomej aktywności ludzi, stąd moralny postulat tej aktywności i zaangażowania społecznego.

Do tej grupy należą również zadania rozwijania postaw pomnażania i ochrony własności społecznej, socjalistycznego stosunku do pracy. Odpowiadają one warunkom ustroju socjalistycznego, a także marksistowskiej koncepcji znaczenia i wartości pracy ludzkiej oraz własności społecznej. Postulaty te domagają się przede wszystkim uczciwości i rzetelności pracowniczej, inicjatywy, poczucia osobistej odpowiedzialności za losy kraju, za jego rozwój i obronność, troski o nienaruszalność i pomnażanie mienia społecznego.

Jednym z istotnych zadań moralnych jest w naszym społeczeństwie kształtowanie nowych stosunków między ludźmi, odpowiadających socjalistycznej strukturze społecznej. Podstawą socjalistycznych zasad współżycia jest uznanie i poszanowanie godności ludzkiej, wzajemne poszanowanie się ludzi i pełna życzliwość. Socjalistyczny ideał współżycia ludzi — to ideał społeczeństwa, w którym ludzie cenią się wzajemnie, okazują sobie pomoc, solidarność i zaufanie. Wychowanie socjalistyczne musi zatem dążyć do kształtowania poczucia poszanowania i godności każdego człowieka, zwalczać bezduszość w stosunkach między ludźmi, biurokratyzm, lekceważenie człowieka, obojętność na los innych ludzi itp.

Kształtowanie socjalistycznych postaw moralnych polega również na kształtowaniu socjalistycznego patriotyzmu i internacjonalizmu, solidarności z ruchem robotniczym i siłami postę-

powymi w świecie. Zaś patriotyzm na co dzień to właśnie obywatelska odpowiedzialność za losy kraju, za jego rozwój, obronność, to wysoka aktywność i zaangażowanie społeczne. Są to jedynie przykłady głównych zadań w dziedzinie kształtowania moralności socjalistycznej w naszym społeczeństwie.

Kształtowanie nowej moralności jest kwestią ze wszech miar społeczną. Oznacza to, że uczestniczyć w nim musi całe społeczeństwo, nie poszczególne tylko grupy, czy instytucje. Oczywiście, stopień udziału poszczególnych osób, środowisk czy instytucji w procesie społecznego wychowania moralnego, zasięg ich oddziaływania może być różny. Żadna jednak z tych grup czy instytucji nie może stanąć na uboczu tego procesu i przyglądać się „jak robią to inni”, wnosząc pod ich adresem pretensje, czując się zwolnioną z własnego udziału w dziele rozwoju moralności socjalistycznej.

Zadania rozwoju moralności socjalistycznej wymagają więc, by w ich realizacji uczestniczyły w sposób zorganizowany wszelkie istniejące komórki społeczne, wywierające wpływ na postępowanie ludzi. Zalicza się do nich powszechnie przede wszystkim rodzinę, szkołę i środowisko pracy wraz z działającymi na jego terenie organizacjami i instytucjami społeczno-politycznymi.

Dotyczy to również w całej rozciągłości naszej armii. Ma ona bowiem — po pierwsze — wszelkie możliwości uczestniczenia w ogólnospołecznym działaniu na rzecz rozwoju moralności socjalistycznej poprzez wpływ na postawy moralne liczą-

nych członków naszego społeczeństwa. Po drugie zaś, kształtowanie socjalistycznych postaw moralnych w wojsku oznacza nie tylko humanizację stosunków międzyludzkich, realizację ideałów socjalizmu, ale przyczynia się też wydatnie do podnoszenia jego siły obronnej, jego wartości bojowej. Kształtowanie tych postaw w wojsku odbywa się zarówno poprzez działalność wychowawczą, jak i poprzez całokształt organizacji życia wojskowego.

ROZWÓJ WSPÓŁCZESNEJ CYWILIZACJI I JEJ WPŁYW NA POSTAWY ŚWIATOPOGLĄDOWE

W ostatnim okresie coraz częściej posługujemy się terminem cywilizacja. W wielu odmianach rozpatrujemy cywilizację jako podstawowy czynnik rozwoju społeczeństwa ludzkiego lub też skutek świadomej działalności człowieka, narodu, ludzkości, a także jako miernik stylu życia, poziomu oświaty, kultury i materialnego bytu ludzi. Ponadto nader często spotykamy określenia odnoszące się do cywilizacji danej epoki czy narodu, jak cywilizacja starożytna, antyczna, grecka, rzymska, egipska, państwa Inków itp. Natomiast współcześnie do naszego słownika weszły pojęcia: cywilizacja współczesna, przemysłowa, naukowo-techniczna, XX wieku i wiele innych.

Stąd wydaje się celowe, aby rozważania na interesujący nas temat rozpocząć od krótkiej charakterystyki tego pojęcia, określenia jego sensu, zakresu i potocznego znaczenia.

1. Istota i drogi rozwojowe cywilizacji

Pojęciem cywilizacji nazywamy stan rozwoju społeczeństwa w danym okresie historycznym, uwarunkowany stopniem opanowania przyrody,

przez człowieka — a więc ogół dóbr materialnych, środków i umiejętności produkcyjnych oraz instytucji społecznych. Podobne określenie znajdziemy w większości wydawnictw encyklopedycznych i popularnonaukowych. Między innymi w popularnym *Słowniku Wiedzy Obywatelskiej* czytamy, że cywilizacja jest to — „poziom, rozwoju społecznego osiągnięty przez społeczeństwo w danej epoce historycznej, ze szczególnym uwzględnieniem poziomu kultury materialnej będącym wskaźnikiem stopnia opanowania przez ludzi sił przyrody i wykorzystania jej bogactw dla swoich potrzeb”¹.

Należy zaznaczyć, że sens treści słowa cywilizacja w różnych epokach historycznych nie był jednoznaczny; posiadał różnorakie znaczenie. Pojęcie to sięga odległych czasów historycznych. Na przestrzeni dziejów ulegało ewolucji² i zmieniało swoją treść wraz z rozwojem poglądów filozoficznych na człowieka i życie społeczne oraz badań naukowych nad zbiorowym dorobkiem ludzkości i poszczególnych społeczeństw.

Pierwotny termin cywilizacja wywodzi się z łacińskiego wyrazu „*civilitas*”, oznaczającego zespół właściwości obywatela państwa rzymskiego i związanego treściowo z pojęciami: odpowiednio zorganizowanego społeczeństwa „*civitus*” oraz obywatela „*civis*” zajmującego się sprawami publicznymi.

¹ *Słownik Wiedzy Obywatelskiej*, Warszawa 1970, s. 66.

² *Ewolucja* — forma rozwoju, proces ciągłych, stopniowych przemian.

W kulturze europejskiej termin cywilizacja pojawił się znacznie później, rozpowszechnił się dopiero w drugiej połowie XVIII wieku. Posługiwali się nim szermierze postępu i powszechnej oświaty, a przede wszystkim pisarze francuskiego oświecenia utożsamiając jej treść z postępami naukowej i technicznej działalności ludzi w zakresie opanowywania sił przyrody i stwarzania racjonalnych³ form życia społecznego. W podobnym znaczeniu pojęcie to było używane w tym okresie w Anglii i innych krajach europejskich. W Polsce natomiast słowem cywilizacja posługiwał się już Stanisław Staszic (1755—1826) w swoich rozważaniach nad postępem ludzkości i przeszkodami, które na tej drodze muszą być pokonane. W sumie więc w epoce oświecenia w XVIII stuleciu cywilizację utożsamiano z wszelkim rozwojem i postępem społecznym, a równocześnie wyrażano przez nią przeciwieństwo barbarzyństwa i ciemnoty, fanatyzmu i zabobonów⁴, feudalizmu i samowoli jednostek oraz prymitywnych warunków życia ludzi. Człowiek cywilizowany stanowił przykład człowieka oświeconego, rozumnego, umiającego poznać otaczający go świat i rozumieć jego piękno za pomocą rozumu, uczuć i posiadanej wiedzy.

Niemniej jednak hasła cywilizacji głosili wówczas nie tylko bojownicy postępu społecznego, ale

³ *Racjonalny* — rozumny, oparty na zasadach poprawnego myślenia i skutecznego działania.

⁴ *Zabobon* — kultowe praktyki magiczne, oparte na przesądnej wierze w ich skuteczność.

Odkrycia Mikołaja Kopernika, wielkiego polskiego astronoma, wywarły rewolucyjny wpływ na wyobrażenia ludzi o miejscu naszej ziemi we wszechświecie, podważyły religijny światopogląd.

również służyły one reakcyjnym klasom oraz władcom państw kolonialnych, jako uzasadnienie krwawego podboju ludów Afryki, Ameryki i Azji. W imię wprowadzenia „nowej” cywilizacji białych przez całe stulecie usiłowano usprawiedliwić brutalny wyzysk i fizyczną przemoc wobec ludności kolorowej. W przeświadczeniu i dzisiejszych neokolonialistów, monopolistów, rasistów nadal tkwi przekonanie, że kolor skóry decyduje o cywilizacji całych narodów i społeczeństwa. W ich przeświadczeniu Murzyn, czerwonoskóry, Arab itp. nie jest w pełni cywilizowanym człowiekiem, a więc można wobec nich stosować wilcze prawa, pozbawiać ich elementarnych swobód obywatelskich i umieszczać w gettach⁵.

Dalszą ewolucję procesu cywilizacji wyznaczył i potęgował zarówno rozwój nauk historycznych i społecznych, jak również różnorakie prądy ideologiczne w XIX w., a zwłaszcza w obecnym stuleciu. Upowszechnienie wyższych form cywilizacji postępuje szczególnie dynamicznie wraz z rozwojem nauk przyrodniczych i społecznych, techniki i kultury oraz warunków bytu społecznego. Wszystko to powoduje ogromne przemiany w świadomości człowieka, jego wszechstronny rozwój, który z jednej strony jest następstwem zmian cywilizacyjnych, z drugiej zaś stanowi nieodzowny warunek dla dalszego wszechstronnego rozwoju cywilizacji współczesnej, zwłaszcza w warunkach socjalistycznej przebudowy życia społecznego.

W tym miejscu nasuwa się pytanie: Od jakich

⁵ Getto — zamknięta, odizolowana społeczność.

czynników zależy rozwój współczesnej cywilizacji? Odpowiedź możemy określić następująco:

Poziom rozwoju cywilizacyjnego jest wynikiem oddziaływania człowieka na przyrodę, przy pomocy określonych sił wytwórczych⁶, dokonującego się w społecznym procesie pracy, nieustannego stwarzania i kształtowania przez człowieka swego sztucznego środowiska materialnego. Typ i charakter cywilizacji natomiast określają: stan sił wytwórczych, umiejętności produkcyjne i techniczne, zasób wytwarzanych dóbr materialnych, stopień rozwoju instytucji społecznych obsługujących proces wytwarzania dóbr i służących zaspokajaniu ludzkich potrzeb.

Cywilizację współczesną w krajach rozwiniętych nazywa się dziś również cywilizacją techniczną bądź przemysłową. Kształtuje się ona pod wpływem postępującej rewolucji naukowo-technicznej⁷, w której dominują takie zjawiska jak:

⁶ *Sily wytwórcze* — techniczna strona produkcji. Do sił wytwórczych społeczeństwa należą środki produkcji (narzędzia i przedmioty pracy) oraz ludzie posługujący się nimi dzięki nabytemu doświadczeniu i nawykom produkcyjnym. Narzędzia pracy stanowią najbardziej zmienny i rewolucyjny czynnik sił wytwórczych. Podstawową jednak siłą wytwórczą był i pozostaje człowiek oraz jego umiejętności produkcyjne i badawcze. Ostatnio zalicza się do sił wytwórczych również naukę.

⁷ *Rewolucja naukowo-techniczna* — proces gwałtownych zmian w nauce i technice, powodujący, iż powstaje wzajemne oddziaływanie i ścisła współzależność między nauką, techniką i produkcją. Zapoczątkowany od lat 40-tych obecnego stulecia, obejmuje dziś wszystkie rozwinięte kraje świata.

powszechna mechanizacja i automatyzacja, wytwarzanie masowej produkcji seryjnej, rozwój wielkich aglomeracji miejskich, potężnych i nowoczesnych środków transportu, ponaddźwiękowej komunikacji, masowe środki przekazu informacji oraz powszechne wykorzystywanie najnowocześniejszych maszyn i urządzeń elektronowych, komputerów itp.

2. Odmienność wykorzystania skutków współczesnej cywilizacji w warunkach ustroju kapitalistycznego i socjalistycznego

Rzecz jasna, że współczesna cywilizacja techniczna niesie ze sobą inne wartości i skutki w warunkach ustroju kapitalistycznego niż w ustroju socjalistycznym. W społeczeństwach kapitalistycznych cywilizacja techniczna, aczkolwiek w krajach wysoko rozwiniętych otwiera możliwości wzrostu produkcji i podniesienia standardu życiowego, to z drugiej strony człowiek zostaje podporządkowany wymogom techniki, przekształca się w „dodatek do maszyny”, staje się narzędziem w powiększaniu zysku przez potężne i zachłanne monopole imperialistyczne. Natomiast w warunkach ustroju socjalistycznego rozwój współczesnej cywilizacji stwarza możliwości i dogodne warunki postępu, nie tylko w dziedzinie techniki i gospodarki, ale również w dziedzinie polepszenia warunków życia i pracy oraz socjalistycznych stosunków międzyludzkich. A zatem, najgłębsze i najbardziej humanitarne przemiany w skutkach

i rezultatach współczesnej cywilizacji dostrzec można jedynie w warunkach ustroju socjalistycznego. Właśnie w socjalizmie dokonuje się to dialektyczne sprzężenie zwrotne między nauką i techniką a człowiekiem. Socjalizm afirmuje⁸ bowiem tę najwyższą społeczną rację, że bez człowieka nie ma ani rozwoju nauki i techniki, ani wykorzystania ich zdobyczy. Jedynie w warunkach działania państwa socjalistycznego istnieje możliwość maksymalnego zdyskontowania zdobyczy współczesnej cywilizacji i osiągnięć rewolucji naukowo-technicznej dla zapewnienia szybkiego wzrostu i sprawiedliwego dobrobytu obywateli, możliwość powszechnego likwidowania różnic wynikających z podziału pracy na fizyczną i umysłową, co w warunkach ustroju kapitalistycznego jest niemożliwe; zapewnienia jak najpełniejszego rozwoju kulturalnego wszystkim obywatelom i czynnego ich udziału w życiu społecznym i państwowym.

Współczesna cywilizacja wymaga powszechnego wykształcenia i przysposobienia wszystkich obywateli do aktywnego uczestniczenia i partycypowania w niej. Kapitalizm nie jest w stanie rozwiązać tego problemu, albowiem kapitalistyczne stosunki społeczne w jaskrawy sposób ograniczają możliwości uzyskania wyższych studiów ludziom wywodzącym się z najniższych warstw społecznych. Natomiast w warunkach socjalistycznych otwarte są nieograniczone możliwości dla wszystkich ludzi. Każdy człowiek w granicach swych możliwości i uzdolnień ma pełne prawo uczest-

⁸ *Afirmacja* — potwierdzenie, aprobata.

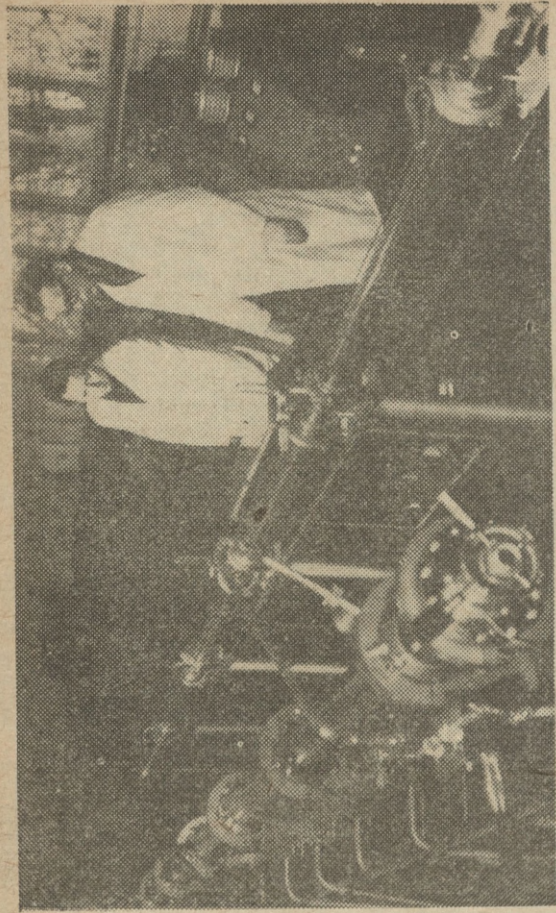
niczyć we wszystkich dziedzinach życia produkcyjnego, technicznego i społecznego. Kryterium wartości i przydatności w warunkach socjalistycznych mierzy się zdolnościami, efektami i wynikami w pracy i nauce na pożytek państwa i narodu, a nie komercjalizmem⁹ i konkurencją w wydaniu kapitalistycznym. Ta zasadnicza różnica, uwarunkowana sprzecznościami klasowymi, może i musi powodować u ludzi dążących do upowszechniania, modernizowania i unowocześniania myśli twórczych — poczucie dobrze wypełnionego obowiązku społecznego i satysfakcji moralnej w warunkach socjalistycznych.

Inaczej mówiąc, osiągnięcia ludzi służących sprawie socjalizmu i podnoszenia wartości całego narodu mogą być asumptem do najwyższych dózn moralnych i satysfakcji osobistej, albo też jak w przypadku kapitalizmu — do wykorzystywania efektów pracy ludzkiej w interesie bezideowych, egoistycznych celów służących pomnżaniu bogactw monopolistów.

Dlatego też przewaga w wykorzystaniu wielostronnych korzyści współczesnej cywilizacji naukowo-technicznej jest po stronie socjalizmu. Służy ona wszystkim w sensie gromadzenia i wzbogacania jej dorobku społeczno-materialnych efektów, a ponadto spełnia zasadniczy warunek w rozwijaniu zdolności i wartości każdego człowieka — odpowiada zatem — prawidłowościom komunizmu:

„Każdy umysł i każda para rąk są dziś po-

⁹ *Komercjalizm* — postawa, postępowanie, polegające na liczeniu się tylko z tym, co daje zysk, dochód.

Prace badawcze nad laserem skonstruowanym w Wojskowej Akademii Technicznej. Skonstruowanie lasera otwarło nowe horyzonty nauce, technice i produkcji

trzebne! — mówił tow. Gierek na VI Zjeździe. — Głównym kryterium oceny każdego obywatela winna być jego praca i postawa społeczna. Chcemy, aby polityka naszej partii zespalała całe społeczeństwo — robotników, chłopów i inteligencję, starszych i młodzież, wierzących i niewierzących, aby łączyła wszystkich, którzy gotowi są dążyć razem do jednego celu — zbudowania zasobnej, socjalistycznej Polski¹⁰.

Taki właśnie program wszechstronnego postępu wysunął przed krajem i narodem VI Zjazd partii. Na tym najwyższym partyjnym forum szczególnie mocno akcentowano, że uważane do niedawna jako rzekomo sprzeczne ze sobą dwa zadania — podniesienie stopy życiowej, polepszenie warunków życia i pracy narodu oraz unowocześnienie struktury gospodarczej kraju, tj. zapewnienie kolejnego awansu cywilizacyjno-społecznego — są i stanowią na dziś i jutro generalną linię działania partii i władzy ludowej. Albowiem wzrost stopy życiowej realizowany przez awans produkcyjny, socjalno-bytowy i społeczno-polityczny tworzy warunki dla wzrostu aktywności społeczno-zawodowej ludności i wzrostu wydajności pracy. Z drugiej zaś strony przebudowa struktury gospodarczej opartej o wymagania i możliwości stwarzane przez rewolucję naukowo-techniczną — zapewnia przyszły awans kraju. Czyli więc, obydwa sformułowane przez VI Zjazd zadania nie tylko nie wykluczają się, lecz są nierozłączne ze sobą. Wykonanie jednego zadania warunkuje wykonanie drugiego zadania, co znalazło swe potwierdzenie

¹⁰ VI Zjazd PZPR, Warszawa 1972 r., s. 135.

nie w naczelnym haśle wysuniętym przez partię przed całym krajem i narodem: „Aby Polska rosła w siłę, a ludzie żyli dostatniej”.

Realizując to ambitne zadanie partia nasza pragnąc zapewnić krajowi godną pozycję w międzynarodowej społeczności, szerokim frontem dąży do maksymalnego zdyskontowania zdobyczy nauki i techniki dla zaspokojenia potrzeb społeczeństwa. W tym celu opracowana została długofalowa strategia dalszego rozwoju sięgająca końca lat siedemdziesiątych i jeszcze dalej. Dał temu wyraz I Sekretarz KC PZPR tow. Edward Gierek na VIII Plenum w lutym 1971 r. mówiąc:

„Pod wieloma względami jest to w naszym rozwoju dziesięciolecie decydujące. Po pierwsze dlatego, że w tym czasie powinniśmy przejść w naszej gospodarce od rewolucji przemysłowej, której już dokonaliśmy, do rewolucji naukowo-technicznej, która jest równie głęboka i dynamizuje od dłuższego czasu rozwój wysoko rozwiniętych krajów.

Po drugie dlatego, że w naszym kraju właśnie, w tym dziesięcioleciu wchodzi w dojrzałe życie najwyższa fala młodego, urodzonego po wojnie pokolenia. Musimy mu dać w ręce narzędzia do pracy nad dalszym rozwojem Ojczyzny.

Po trzecie wreszcie dlatego, że musimy stawić czoła ekonomicznemu wyzwaniu, jakie stwarza szybki rozwój innych krajów, zapewnić Polsce należną jej i godną pozycję w międzynarodowym podziale pracy, a więc w międzynarodowej społeczności”.

Od tego, co dzisiaj postanowimy i jak potrafimy

te decyzje zrealizować w życiu zależeć będzie przyszłość naszej Ojczyzny. Dalszy rozwój procesów cywilizacyjnych i zdobyczy rewolucji naukowo-technicznej w urzeczywistnianiu ambitnych celów na miarę dzisiejszej i jutrzejszej Polski zależy w równej mierze od nas wszystkich.

3. Rola współczesnej cywilizacji w kształtowaniu świadomości socjalistycznej i naukowego światopoglądu

Współczesne procesy cywilizacyjne przynoszą nie tylko głębokie przeobrażenia w produkcji, sposobach wytwarzania dóbr materialnych i materialnych warunków rozwoju społeczeństwa. Współczesna cywilizacja jest również podstawą i potężną siłą napędową radykalnego przekształcania społeczeństwa. Wielostronne oddziaływanie współczesnej cywilizacji naukowo-technicznej na różne dziedziny życia społeczeństwa wywiera przemożny wpływ na potrzeby i możliwości zaspokajania wyższych, materialnych i duchowych potrzeb ludzi. Dziś na człowieka w dowolnym czasie i miejscu oddziałuje i kształtuje jego gusty, poglądy oraz przekonania potężna baza materialna w postaci masowego przemysłu poligraficznego, środków zapisu i odtwarzania dźwięku oraz obrazu, jak również innych masowych informacji.

W ten sposób w toku współczesnej cywilizacji zachodzą istotne przemiany dotyczące treści i charakteru duchowego życia człowieka, jego potrzeb, zainteresowań i dążeń. Radykalne zmiany roli nauki, oświaty, różnorodnej informacji i zmiana

struktury potrzeb społecznych oraz wzrost ekonomicznego i społecznego znaczenia czasu wolnego człowieka spowodowały, że doniosłość dokonującej się rewolucji naukowo-technicznej rozpatrywać musimy nie tylko w kontekście przeobrażeń społecznych sił wytwórczych, lecz także dokonujących się zmian w życiu duchowym człowieka, w ogólnych warunkach egzystencji społeczeństw.

Charakterystycznym elementem przemian cywilizacyjnych i kulturowych zachodzących we współczesnym świecie jest bezsprzecznie masowy obecnie charakter procesu laicyzacji. Wyraża się on przede wszystkim w zeświecczeniu życia publicznego, kulturalnego, społecznego, pełnej emancypacji¹¹ nauki, które w sumie zasadniczo rzucają na świadomość i postawy ludzkich zachowań.

Proces laicyzacji wyrastający z przemian następujących we współczesnej cywilizacji — najogólniej mówiąc — polega na postępującym procesie uniezależniania się rozmaitych dziedzin życia społecznego i indywidualnego od wpływu organizacji kościelnej i religii. Czyli przez laicyzację rozumiemy zjawisko rozluźnienia więzi politycznych, ideologicznych, kulturalnych, obyczajowych pomiędzy człowiekiem a organizacją religijną, tj. kościołem.

Na proces ten składają się przede wszystkim takie zjawiska, jak:

1. Zmniejszenie się wpływu kościoła na życie publiczne, oparte na założeniu, że takie dziedziny, jak polityka, ustawodawstwo, oświata itp. winny

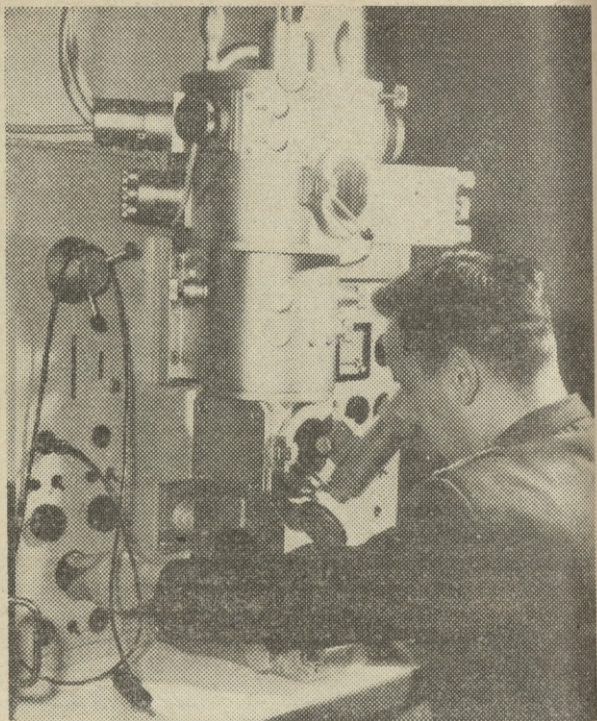
¹¹ *Emancypacja* — uwolnienie się od zależności, uzyskanie równouprawnienia.

być domeną działania ludzi świeckich, państwa. Dokonuje się ono przez oddzielenie kościoła od państwa, uniezależnianie od wpływów kościoła prawodawstwa, administracji, gospodarki, oświaty, wychowania, służby zdrowia i innych instytucji państwowych i społecznych.

2. Zmniejszenie się społecznego autorytetu duchowieństwa i instytucji kościelnych oraz rozluźnianie się więzi wyznawców z organizacją kościelną. Przejawia się ono szczególnie w uświadomieniu ludzi o odrębności życia religijnego i ogólnospołecznego. Jak dowodzi praktyka, kościół nie ma już przemożnego wpływu na kształtowanie opinii i zachowań ludzkich. W sytuacjach konfliktów społecznych ludzie — nawet uważając się za wierzących — zajmują stanowisko zgodne z racjami narodowymi, klasowymi czy zawodowymi. W świadomości i praktycznym postępowaniu ludzi istnieje oraz pogłębia się wyraźnie rozgraniczenie między ich obowiązkami wynikającymi z przynależności do wspólnoty religijnej a różnymi formami uczestniczenia w życiu ogólnopaństwowym i społecznym.

3. Oddzielenie przeżyć i praktyk religijnych, jako sprawy prywatnej, od dziedziny życia publicznego, a co za tym idzie — zmniejszenie się społecznej doniosłości przynależności wyznaniowej.

4. Zanikanie w mentalności społeczeństwa zjawiska posługiwania się kategoriami religijności przy objaśnianiu świata przyrodniczego i społecznego na rzecz myślenia realistycznego i naukowego.

Mikroskop elektronowy otworzył duże i wszechstronne możliwości w wielu dziedzinach nauki i techniki — medycynie, biologii, chemii, fizyce i innych

Jest to proces pogłębiający się i często nie-
uświadomiony, niedostrzegalny przez ludzi, któ-
rzy przestają stosować interpretacje religijne, a
zachowują się w sposób racjonalny, zgodny ze
wskazówkami i osiągnięciami nauki.

Procesy te są przede wszystkim rezultatem
obiektywnych przemian cywilizacyjnych zachodzących pod wpływem wielostronnych dokonań
rewolucji naukowo-technicznej. Bliższa obserwacja
codziennego życia, potwierdzona przez liczne
przeprowadzone badania wskazuje, że automaty-
zacja produkcji, w której człowiek bezpośrednio
bierze udział lub ogląda na obrazie telewizyjnym
i w filmie, wprowadzenie potężnych źródeł ener-
gii, próby wykorzystania dla celów pokojowych
potencji nuklearnej, pomyślne rezultaty podboju
kosmosu — wszystko to powoduje nieodwracalne
zmiany w poglądach człowieka na otaczający go
świat, weryfikuje jego wyobrażenia, a także umac-
nia wiarę w nieograniczone możliwości ludzkie.
Jednocześnie dzięki niezwykle szybkim środkom
komunikacyjnym, w tym i ponaddźwiękowym, jak
również upowszechnieniu środków masowego
przekazywania informacji, człowiek współczesny
niejako natychmiast uczestniczy w nurcie zachodzących
wydarzeń na wszystkich kontynentach,
emocjonalnie i racjonalnie odczuwa i przeżywa je,
co oczywiście nie może pozostać bez wpływu na
sposób myślenia, wartościowania czy pogłębiania
jego horyzontów intelektualnych. I wreszcie w
społeczeństwach wysoce cywilizowanych, uprze-
mysłowionych i zurbanizowanych występuje cie-
kawe zjawisko, które umownie można by nazwać

„mentalnością techniczną”. Jest to typ myślenia praktycznego, realnego, do którego konstrukcja maszyny przemawia bardziej niż struktura wywodu metafizycznego¹², fakty konkretne bardziej niż oderwane idealy i abstrakcje. Młodzi ludzie, którzy niemal co dzień słyszą o tranzystorach, półprzewodnikach, cybernetyce, sputnikach, automatyzacji, komputerach, myślą i odczuwają inaczej niż ich ojcowie, nauczyciele, a często nawet i starsze rodzeństwo.

Rosnący wpływ współczesnej cywilizacji na postawy światopoglądowe należy rozpatrywać pod kątem oddziaływania dwóch czynników. **Po pierwsze** — nieosiągalny do niedawna wszechstronny postęp techniczny prowadzi człowieka do pogłębiania swej wiedzy technicznej, obcowania z techniką na co dzień i posługiwania się nią. W sumie więc stale powiększa się ogólna ilość ludzi wchłanianych w nurt cywilizacji technicznej, a która z samego swego podłoża sprzyja rozszerzaniu i pogłębianiu procesów światopoglądu naukowego. **Po drugie** — praktyczna produkcyjna działalność człowieka pozwala mu nie tylko poznać świat, docierać do jego tajników, lecz wykorzystując zdobycze, które ze sobą niesie rewolucja naukowo-techniczna, opanowywać go i zmieniać. Czyli współczesny człowiek coraz bardziej „czuje się panem natury” — co już wyraźnie godzi w racje i motywacje religijne, przkazywane przez koś-

¹² *Metafizyka* — oderwanie od rzeczywistości spekulacje myślowe, mętne rozumowanie, niezrozumiałe i nienaukowe poglądy.

ciół. To zjawisko nazywa — T. M. Jaroszewski „zawłaszczaniem świata”, motywując tę myśl tym, że człowiek współczesny, wspomagając swoje siły przyrodzone różnorodnymi instrumentami, doskonaląc swoje sposoby przekształcania świata, osiąga dziś znaczne sukcesy. Niemal niepodzielnie zawładnął on ziemią, zmienia ukształtowanie terenu, wpływa na biosferę, sięgnął w głąb materii, rozbijając atom i ucząc się wykorzystywać potężne źródła zawartej w nim energii. Przewyciężył przyciąganie ziemskie. Szykuje się do zawładnięcia przestrzenią międzyplanetarną. W sposób planowy przekształca on życie społeczne, a rozwój badań naukowych nad życiem społecznym pozwala mu je stale racjonalizować i doskonalic¹³. Wszystko to umożliwia człowiekowi kształtowanie się w jego psychice racjonalnego osądu o nieograniczonych możliwościach, poznawczych, sile i potędze umysłu oraz drzemiących jeszcze potencjalnych możliwościach rozumu ludzkiego w dalszym zdobywaniu i opanowywaniu nie zbadanych dotąd tajemnic otaczającego nas wszechświata. W tak sprzyjających warunkach rodzi się i rozwija u człowieka pasja poznawcza, dociekliwość intelektualna, racjonalny stosunek do zachodzących zjawisk przyrodniczych i społecznych, krytycyzm wobec gołosłownych i bez naukowego pokrycia kanonów i dogmatów religijnych, zwłaszcza odnośnie do religijnych teorii o pochodzeniu i budowie wszechświata oraz sensu

¹³ T. M. Jaroszewski, *Wybrane problemy marksistowskiego religioznawstwa*, Warszawa 1972, s. 282.

i celu życia. Człowiek czuje się coraz bardziej uniezależniony i uwolniony od „pozaziemskich” sił przyrody i patrzy na otaczający go świat, na sens swego istnienia i działania przez pryzmat posiadanej wiedzy i praktyki społecznej.

Religia przez całe wieki spełniała funkcję masowego światopoglądu. Wykorzystując swą władzę, pozycję polityczną, przemożny wpływ we wszystkich dziedzinach życia społecznego i monopol w dziedzinie oświaty uzurpowała¹⁴ sobie wyłączne prawo do wypowiedzania się w sprawach światopoglądowych (głoszone jako boskie, wieczne i nieomyłne), a dotyczących zwłaszcza: pochodzenia ziemi i gwiazd, pochodzenia życia na ziemi, różnorodności form zwierząt i roślin, pochodzenia człowieka oraz jego miejsca i roli w świecie itp. Nauka w miarę rozwoju cywilizacyjnego stworzyła nowe możliwości oświecenia zagadnień światopoglądowych w oparciu o rozum i doświadczenie. Przy konfrontacji osiągnięć nauki z poglądami religijnymi okazało się, że te „wieczne i nieomyłne prawdy” religijne o świecie i człowieku (np. o pochodzeniu człowieka od Adama i Ewy) są naiwne i niezgodne z wynikami badań naukowych.

W obecnych radykalnie przeobrażonych przez współczesną cywilizację techniczną warunkach ludzkiego działania nie docierają już w zasadzie do świadomości człowieka wyimaginowane¹⁵ przez religię racje o skażeniu świata grzechem pierwo-

¹⁴ *Uzurpacja* — zagarnięcie władzy wbrew prawu, przywłaszczenie sobie cudzych praw do czegoś.

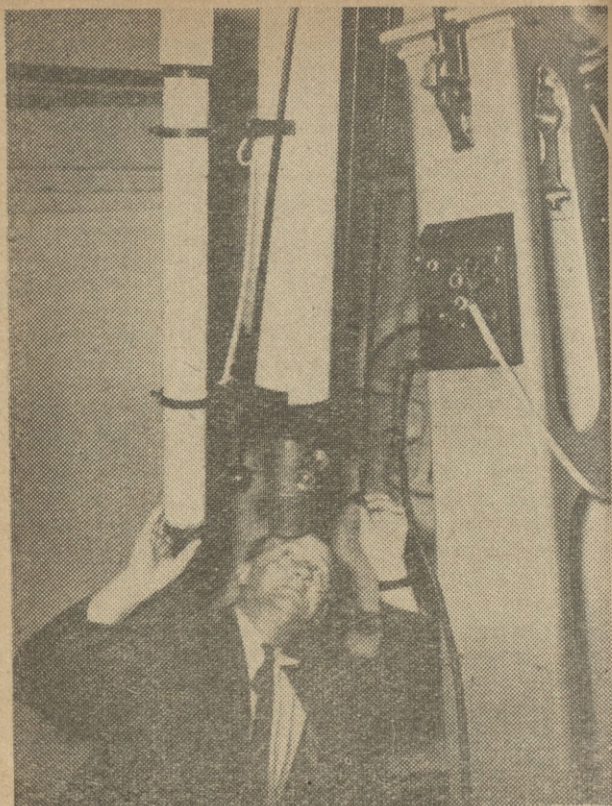
¹⁵ *Wyimaginowane* — wymyślone, urojone.

rodnym, o ustalonym wołā bożą porządku na ziemi, niemożliwości przewyciężenia wojen, głodu, podziału ludzi na bogatych i biednych, czy też innych trapiących ludzkość społecznych konfliktów.

Ludzie współcześni poszukują sposobów aktywnego i świadomego oddziaływania na swoją sytuację społeczną i coraz bardziej ugruntowują swoją władzę nad przyrodą. Poszukują więc takiego światopoglądu, który rysuje im nie złudną, a realną wizję lepszego życia.

W odniesieniu do dalszych perspektyw umacniania światopoglądu naukowego w postawach ludzkich pełną aktualność zachowały słowa twórcy naukowego socjalizmu, **Karola Marksa**, który w swym fundamentalnym dziele „Kapitale” pisał: „Religijny odbłask rzeczywistego świata może w ogóle zniknąć dopiero wtedy, gdy stosunki praktycznego, powszechnego życia będą przejrzyste występowały przed człowiekiem w jego codziennym bycie jako rozumne stosunki ludzi między sobą i do przyrody. Ukształtowanie społecznego procesu życiowego, czyli materialnego sposobu produkcji, wtedy dopiero zrzuci z siebie zasłonę z mistycznych mgieł, gdy stanie się dziełem swobodnie zrzeszonych ludzi i znajdzie się pod ich świadomą, planową kontrolą — co jednak wymaga takiej materialnej podstawy społeczeństwa, czyli szeregu materialnych warunków bytu, które ze swej strony są samorzutnym wytworem długiego i bolesnego rozwoju dziejowego”¹⁶.

¹⁶ K. Marks, *Kapitał*, t. 1, Warszawa 1950, s. 85.

Obserwatorium Astronomiczne w Warszawie. Nowoczesne teleskopy pozwalają na obserwację ciał niebieskich, umożliwiając poznanie wielu tajemnic kosmosu.

Właśnie na taką drogę przekształcania rzeczywistości społecznej, kształtowania socjalistycznych postaw światopoglądowych wkroczyło społeczeństwo polskie. Kierowane i inspirowane przez Polską Zjednoczoną Partię Robotniczą przemiany socjalistyczne w Polsce stały się również podstawą stopniowych przemian świadomości społecznej i światopoglądowych w naszym kraju. Najwyraźniej uwidacznia się to u młodzieży. Młodzież bowiem posiada ten przywilej, że niechętnie i z oporami przyjmuje wszystko to, co się przeżyło, co nie pobudza ich wyobraźni, a każe się jej wierzyć tylko na słowo. Młodzież dziś pasjonuje się epokowymi odkryciami i zdobyczami współczesnej techniki. Ponadto technika ma to do siebie, że zaspokajając aktualne potrzeby człowieka, natychmiast tworzy nowe. Prowadzi to w konsekwencji do ciągłego wzmacniania pasji zdobywania i użytkowania wytworów techniki, do zmiany hierarchii wartości i celów człowieka. Nietrudno dostrzec to w postawach życiowych młodych inżynierów, techników i robotników wielkich ośrodków przemysłowych, czy w zmianach hierarchii wartości wśród młodego pokolenia naszej wsi.

Kwalifikacje młodego pokolenia, ich świadome zaangażowanie oraz energia szczególnie potrzebne są teraz. Polska musi w najbliższych latach przeprowadzić głęboką techniczną rekonstrukcję przemysłową, unowocześnić park maszynowy i technologię wielu dziedzin produkcji. Musimy lepiej, mądrzej i bardziej celowo wykorzystać naturalne bogactwa naszego kraju, materiały i surowce oraz oszczędniej nimi gospodarować. Chodzi

o to — jak stwierdzają Tezy Programowe KC PZPR na VII Plenum — „aby w każdym produkcie naszej pracy wzrastał wkład myśli technicznej i technologicznej, zmniejszał się zaś udział materiałów”.

Uczestniczyć w tym wielkim dziele, wszechstronnie opanowywać nową technikę i technologię oraz właściwie się nimi posługiwać — to wielkie i priorytetowe¹⁷ zadanie stojące przed całym narodem. Szczególnego znaczenia nabierają one w warunkach służby wojskowej. Wojsko jest organizmem wszechstronnie nasyconym sprzętem i urządzeniami technicznymi. Daje możliwość dziesiątkom tysięcy młodzieży poznania współczesnej techniki, a jednocześnie zobowiązuje do właściwego użytkowania i posługiwania się nią.

Pragniemy zbudować „drugą Polskę”. Będzie ona dziełem całego narodu, ale szczególne zadanie w tym dziele przypada młodemu pokoleniu. Partia z całym przekonaniem i naciskiem podkreśla, że młode pokolenie jest nadzieją i przyszłością socjalistycznej Polski, doniosłym czynnikiem dynamizowania procesów rozwojowych, przyspieszania tempa produkcji i wydłużania kroku na drodze do Polski nowoczesnej, zajmującej poczesne miejsce wśród państw najwyżej rozwiniętych, zasobnych w bogactwa materialne i wartości duchowe, płynące z humanistycznych właściwości socjalistycznego systemu społecznego i pracy całego narodu. W perspektywie zadań zbudowania „dru-

¹⁷ *Priorytet* — przyznanie pierwszeństwa jakiejś sprawie.

giej Polski" coraz szersze wykorzystywanie zdobyczy współczesnej cywilizacji, wdrażanie rewolucji naukowo-technicznej w procesy rozwiniętego budownictwa socjalistycznego staje się zadaniem pierwszoplanowym o podstawowym znaczeniu. Dziś, aby nie zgubić się w nawale wydarzeń, aby pracować wydajnie, aby żyć bardziej godnie, korzystać z dobrodziejstw cywilizacyjnych, kultury, zdobyczy nauki i techniki trzeba coraz więcej wiedzieć. A więc należy się uczyć, poszerzać horyzonty, pogłębiać wiedzę ogólną i zawodową, doskonalić kwalifikacje, zgodne z zasadami naukowego światopoglądu.

Dzieje budownictwa socjalistycznego w naszym kraju i w bratnich państwach socjalistycznej wspólnoty dowodzą, że decydującą rolę w procesach budownictwa socjalistycznego odgrywają ludzie. Na pewno bardzo ważne są środki i narzędzia produkcji, cała baza materialno-techniczna czy nowoczesne maszyny. Ale najważniejszy jest człowiek — jego światopogląd, gotowość do aktywnych i twórczych działań w sferze produkcji materialnej i w życiu społecznym, jego wiedza, kwalifikacje i umiejętności oraz zaangażowanie. Trzeba nam pamiętać, że obecnie konfrontacja między socjalizmem a kapitalizmem najostrzej zaznaczać się będzie na płaszczyźnie ideologicznej i światopoglądowej. Stąd tak ważnym zadaniem dla nas wszystkich jest umacnianie socjalistycznej świadomości, upowszechnianie naukowego światopoglądu i socjalistycznej moralności w dziele budownictwa socjalistycznej Polski.

SPIS TREŚCI

	Str.
Temat 1 — Istota i znaczenie światopoglądu w życiu człowieka. Humanistyczne wartości światopoglądu socjalistycz- nego	3
Temat 2 — Społeczne i psychologiczne podłoże niektórych przejawów religijności .	25
Temat 3 — Powstanie i rozwój społeczeństwa ludzkiego. Walka klasowa motorem jego rozwoju	58
Temat 4 — Przeobrażenia społeczno-ekonomicz- ne i polityczne okresu budownictwa socjalizmu i ich wpływ na kształ- towanie się postaw moralnych spo- łeczeństwa	94
Temat 5 — Rozwój współczesnej cywilizacji i jej wpływ na postawy światopo- glądowe	133

NOTATKI

38635/

17